

GESCHIEDENIS VAN DE JODEN IN MIDDELBURG

in de spiegel van de (Kerk)geschiedenis

Aangeboden aan de Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te
Brussel om de wetenschappelijke graad van licentiaat in de Protestantse
Godgeleerdheid te verkrijgen.

door

DERK F. BLOM

Brussel, 23 april 1987.

De Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel aanvaardt deze
thesis, gezien het oordeel van Prof. Dr. H. R. Boudin en Prof. Dr. G. G. De Kruijf,
zonder daarmee een oordeel uit te spreken over de stellingen, die daarin verdedigd
worden.

**UNIVERSITAIRE FACULTEIT VOOR PROTESTANSTE GODGELEERDHEID
TE BRUSSEL**

Copyright 1987 Derk F. Blom.

INHOUD

MOTTO'S	1
WOORD VOORAF	2
INLEIDING	3
HOOFDSTUK EEN: DE KOMST VAN DE MARRANEN.	10
I. 1. 1. Inleiding. De Joden in Spanje.	10
I. 1. 2. Korte geschiedenis van de Joden in Spanje.	
I. 1. 3. Het verblijf en de uitdrijving van de Joden uit Portugal.	21
HOOFDSTUK TWEE: MIDDELBURG, HAVENSTAD IN DE LATE MIDDELEEUWEN.	24
HOOFDSTUK DRIE: DE KOMST VAN JODEN EN MARRANEN NAAR WALCHEREN.	26
III. 1. De eerste Joden op Walcheren.	26
HOOFDSTUK VIER: BRUGGE EN ANTWERPEN? VOORLOPERS VAN MIDDELBURG.	31
IV. 1. Komst van marranen naar Vlaamse handelssteden.	31
HOOFDSTUK VIJF: VAN TELGEN UIT MARRAANSE GESLACHTEN TOT LEIDERS VAN HET OPKOMEND PROTESTANTISME.	33
V. 1. De families Perez en De la Palma	33
V. 2. Terugblik. Het proces tegen Diego Mendes en de plakkatens van de keizer tegen de marranen.	36
HOOFDSTUK ZES: MIDDELBURG IN DE ZESTIENDE EEUW.	40
HOOFDSTUK ZEVEN: HET MIDDELBURGSE MARRANENPROCES.	42
HOOFDSTUK ACHT: DE VESTIGING VAN PORTUGESE JODEN IN MIDDELBURG IN DE ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW.	45
VIII. 1. Was er sprake van vestiging in de zestiende eeuw?	45
VIII. 2. Paulo Jacomo Pinto, een van de eersten.	51
VIII. 3. De Portugees-Joodse begraafplaats (1).	57
VIII. 4. De Portugees-Joodse gemeente en de kerkenraad.	61
VIII. 5. Menasseh ben Israël.	74
HOOFDSTUK NEGEN: DE GODSDIENST VAN DE MARRANEN.	76
HOOFDSTUK TIEN: DE KOMST VAN DE ASHKENAZISCHE JODEN.	79
X. 1. Inleiding.	79
X. 2. De komst van de Duitse Joden.	79
X. 3. De Franse tijd.	82

HOOFDSTUK ELF: DE HOOGDUITSE JODEN VAN MIDDELBURG. 90

- XI. 1. Inleiding. 90
 XI. 2. Een sjoel en een chazzan. 91
 XI. 3. De (opper)rabbijnen van Middelburg 1641-1876. 99
 XI. 4. 1. Het Beth Cham van de Hoogduitse Joden 111
 XI. 4. 2. De Portugees-Joodse begraafplaats (2). 116
 XI. 5. De chewres. 118

TOELICHTING REDACTIE STICHTING GIHONBRON

Onderstaande hoofdstukken zijn niet aanwezig in deze digitale uitave.

- XI. 6. 1. De armenzorg. 118
 XI. 6. 2. De firma Salomonson. 125
 XI. 7. De Israëlitische Godsdienstige School. 127
 XI. 8. De financiën van de kehilla. 129
 XI. 9. De bronnen van bestaan. 136

HOOFDSTUK TWAALF: TUSSENBALANS DER BALLINGSCHAP. 139

- XII. 1. Inleiding. 139
 111. 2. De situatie in Europa. 140
 111. 3. 1. De situatie in de Nederlanden. 140
 111. 3. 2. Kerk, overheid en Joden in de Nederlanden. 141
 111. 3. 3. De opvattingen van de diverse provinciale en nationale kerkvergaderingen.
 147

HOOFDSTUK DERTIEN: VOORBIJ DE INTOLERANTIE. 151

- XIII. 1. Inleiding. 151
 XIII. 2. De verguizing voorbij. 154

STELLINGEN 157

LITERATUURLIJST 158

VERANTWOORDING ILLUSTRATIES 170

BIJLAGEN 172

TEKSTVERKLARINGEN 190

Blz. – 1-

Bij geen natie of religieuze gemeenschap is de samenhang van religie en leven, van theologie en feest, van liturgie en huiselijkheid zo innig.

K. H. Miskotte,

Het wezen der Joodsche Religie.

Wanneer de Kerk met mond en hart belijdt dat de verlossing van het Godsvolk uit de slavernij van Egypte vervuld is in de verlossing door Jezus Christus aan het kruis, dan zal zij dat ook moeten verwezenlijken dáárin, dat zij metterdaad alle haat tegen Israël, elke vorm van vervolging, verdrukking of geweld - niet alleen ten opzichte van het Joodse volk, maar ook ten opzichte van iedere groep, gemeenschap of natie - en alle antisemitisme binnen en buiten de Kerk verwerpt en bestrijdt, en zich inzet voor de vrede met en voor Israël, en in de wereld.

Dan zal de relatie tussen Israël en de Kerk een waarachtig oecumenische kunnen en moeten worden en zijn gestalte krijgen in gezamenlijke bezinning op en bestudering van Gods openbaring en in een onderlinge verstandhouding tussen Joden en christenen, die spreekt van liefde en begrip.

Kerk en Israël. Belgische Protestantse Raad voor de betrekkingen tussen Jodendom en christendom. (Commissie van de Federatie der Protestantse Kerken van België), 1967.

WOORD VOORAF

Op deze plaats, voordat mijn licentiaatverhandeling begint, wil ik namen noemen van mensen, die mij dierbaar zijn. Namen van mensen, die het mogelijk maakten dat er na deze pagina nog vele pagina's volgen.

Mijn ouders wil ik allereerst danken. Zij waren het die het mogelijk maakten dat ik aan de studie theologie kon beginnen.

Verder wil ik Cocky danken voor het vertrouwen dat zij in mij, ook ten aanzien van deze studie, heeft gesteld.

Ik dank onze kinderen, Jedid-jah en Esther, voor hun aanwezigheid; ook in de studeerkamer. Zij herinnerden mij er tijdens het schrijven van deze verhandeling aan dat er meer is dan boeken alleen.

Peter en Annette wil ik danken voor de kritische opmerkingen, maar vooral ook voor de vriendschap door de jaren heen.

Ina wil ik danken voor de bemoedigende woorden, die mede er toe bijdroegen dat dit project tot een afronding kwam.

Ik dank de hoogleraren voor 'de theologische wereld' die zij voor mij openden. De heren Boudin en De Kruijf, mijn begeleiders, wil ik danken.

Ik hecht er aan hier de naam van prof. van Leeuwen te noemen. Hij was het die mij de ruimte gaf dit onderwerp uit te diepen. Helaas kreeg hij niet de tijd om de voltooiing van deze studie mee te maken.

Tot slot dank ik de medewerkers van het Zeeuws Documentatiecentrum, de Zeeuwse Bibliotheek, het Rijksarchief van Zeeland, het Gemeentearchief van Middelburg, het Algemeen Rijksarchief van Brussel, de Bibliotheek Rosenthaliana, het Joods Historisch Museum, het Gemeente-archief van Amsterdam en The Jewish Historical Society of England.

Derk F. Blom. Middelburg, maart 1987.

- 3 -

INLEIDING

Het onderwerp.

Min of meer bij toeval ben ik geconfronteerd met het thema van deze verhandeling. In het begin van de jaren tachtig werd - tijdens mijn dagelijkse wandeling over de Middelburgse bolwerken - mijn aandacht getrokken door een begraafplaats met grafstenen met Hebreeuwse inscriptie op het Seisbolwerk (in Middelburg) Het ging hier om de Hoogduitse begraafplaats van Middelburg.

Het verhaal dat deze stenen te vertellen hebben¹ wekte mijn nieuwsgierigheid. Het verlangen om een stuk geschiedenis dichterbij te brengen, werd o. a. gestimuleerd doordat naar voren kwam dat vooral wat Zeeland betreft sprake is van een leemte in het onderzoek naar de geschiedenis van de Joden. Dit werd des te meer duidelijk bij de publicatie van een bibliografie over het Jodendom in Nederland.² Maar al voor deze publicatie viel me op dat er een leemte bestond in genoemd onderzoek. Het helaas niet voltooide standaardwerk van Brugmans/Frank³ geeft met betrekking tot de meeste Nederlandse provincies literatuur, maar Zeeland ontbreekt.

Op de lijst van leemten in het historisch onderzoek staat onder het hoofdstuk kerkgeschiedenis het onderzoek naar Joodse gemeenten, begraafplaatsen en synagoges vermeld.⁴

Uiteraard zijn er een aantal deelonderzoeken - al of niet wetenschappelijk - verricht; daarvan heb ik ook in dankbaarheid gebruik gemaakt. En, zo zal blijken, daarvan moest ook gebruik gemaakt worden. Want Middelburg is een stad met een rijk historisch verleden, maar helaas is tengevolge van de Tweede Wereldoorlog veel historisch materiaal verloren gegaan. Kerkelijke en stadsarchieven van Middelburg bestaan er nauwelijks. Dit is een grote hinderpaal voor dit onderzoeken mogelijk ook een reden voor het feit dat Zeeland niet zo in trek is bij degenen die wetenschappelijk

1. P. Huisman noemde zijn studie over de sefardische Joden van Curacao: De stenen spreken, Eindhoven 1983.

2. Bibliografische verkenningen 5, Jodendom. Samengesteld door K. A. D. Smelik, 's-Gravenhage.

3. H. Brugmans/A. Frank, Geschiedenis der Joden in Nederland, Amsterdam 1940, p. 772.

4. Samengesteld door de werkgroep Historie en Archeologie van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen, Middelburg 1984, p. 14.

-4-

onderzoek verrichten. Onlangs werd nog naar voren gebracht door Zeeuwse historici dat Zeeland, wat het historisch onderzoek betreft, hopeloos achter loopt.⁵ Dit is een reden te meer om zich aan dit onderzoek te wijden. Schoonheim stelt: "Wetenschappelijk onderzoek wordt bijna altijd verricht in vrije (of vrijgevochten) tijd van onderzoekers. Ook in Zeeland brandt het licht op sommige zolderkamers tot diep in de nacht. En de volgende dag met rood omrande ogen maar weer naar kantoor. Je moet tot de gedrevenen behoren..."⁶

Ik laat in het midden of ik zelf tot die gedrevenen behoort. Voor wat het overige betreft herken ik me wel in de bovenstaande schets. De noodzaak tot onderzoek in het Zeeuwse mag voldoende aangetoond zijn. Dit kan nog niet gezegd worden van het thema van deze studie. In een rapport van de "commissie voor de kerkgeschiedenis"

wordt voorgesteld dat zij de geschiedbeoefening met betrekking tot de Joodse gemeenschappen niet tot haar terrein rekende "dan alleen voor zover zij de relatie tot het Christendom betreft, zowel in het belang van het Jodendom op zichzelf als voor die der genoemde relatie 7

Uiteraard is enige voorzichtigheid geboden, maar toch - en dat zal, naar ik hoop blijken in deze studie - is het ook noodzakelijk om vanuit een historisch-theologisch onderzoek zich te wagen aan een blik op de geschiedenis van de Joden, omdat deze onlosmakelijk verbonden is met die van de christenen. Een studie die m. i. gevolgen zou moeten hebben voor de geschiedschrijving van de kerk. In de spiegel van de kerkgeschiedenis der Joden zal de noodzaak tot bijstelling van de kerkgeschiedenis blijken en wat mogelijk nog belangrijker is de bijstelling van het kerkelijk handelen in de toekomst.

5. PZC 229 (1986) 157 (5 juli 1966), p. 26.

6. PZC 229 (1986) 172 (23 juli 1986), p. 4.

7. J. van Gelderen, Nieuwe ontwikkelingen in de bestudering van de geschiedenis van de Joden in Nederland. In: Documentatieblad voor Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw, 11 (1961) december 1981 (11).

-5-

De titel

Geschiedenis van Joden in Middelburg.

Van belang is het om ten aanzien van de titel van deze studie enige verantwoording af te leggen. Bewust is bij de 'woordentgeschiedenis' en 'Joden' het bepalend lidwoord weggelaten.

Hoewel ik gepoogd heb een goed gefundeerd verhaal te schrijven, heb ik niet de pretentie, de geschiedenis geschreven te hebben. Bovendien ben ik me er van bewust dat dit onderzoek nog zoveel leemten vertoont en op een aantal punten uitnodigt tot verdere studie, zodat alleen daarom het bepalend lidwoord weggelaten moest worden.

Wat Joden betreft, zou het geheel ongepast zijn daar een bepalend lidwoord te gebruiken, daar dit in strijd zou zijn met de inhoud van het woord Jood zelf. Over niets is meer discussie - met name in Joodse kring - dan over wie Jood is. Zolang daar geen helderheid is - en wat mij betreft is het helemaal niet van belang dat die er komt - kan het bepalend lidwoord beter weggelaten worden.

Maar waar gaat het in deze studie over? Schöffers komt met een werkbare hypothese: "iedere man of vrouw die zichzelf of haarzelf als Jood beschouwt of door anderen als Jood beschouwd wordt was of is een Jood."8

Marion Wolf-Kunstenaar geeft aan dat het bij Joden gaat om een manier van leven, het bestaan van een Joodse lotsverbondenheid. Het gezamenlijk hebben van de Tora. 9 Deze lotsverbondenheid is een belangrijk element in de geschiedenis der Joden. Zij drukt een onuitwisbaar stempel op iedere Jood. Van Arkel komt ook met een antwoord op de betekenis van het woord Jood:

"Onder Joden worden verstaan:

A. Leden van Israïtische geloofsgemeenschappen.

B. Degenen, die daartoe behoord hebben, maar niet langer praktiserende leden zijn.

8. J. Schöffers, The Jews in the Netherlands; the position of a minority through three centuries. Studie Rosenthaliana 15 (1981)1, p. 85 - 100.

9. De Tijd, 4 april 1986, p. 57.

- 6 -

C. Afstammelingen van hen die behoorden of behoord hebben tot Israëlitische geloofsgemeenschappen, die zonder zelf ooit praktiserend lid te zijn geweest, een culturele of sociale affiniteit tot deze groepen voelen.

D. Degenen, die zonder zelf een positieve of negatieve affiniteit te ondervinden om redenen als genoemd onder C, door anderen als Jood worden beschouwd. "10

Of nu de formulering van van Arkel, Schöffner of Marion Wolf- Kunstenaar gebruikt wordt, de ruimte die alle definities bieden zal ook in deze studie benut worden.

Zeker is dat "het gezamenlijk hebben van de tora" een wezenlijk onderdeel is van de Joodse traditie. De synagoge is één van de eerste kenmerken van een joodse gemeente. Daar omheen concentreert zich het leven van de Joden op het ritme van de feesten. Bovenstaande elementen nemen een belangrijke plaats in deze studie in.

De ondertitel.

Geschiedschrijving is het element dat als rode draad door deze studie loopt. Evenwel bestaat bij deze verhandeling de rode draad uit twee inééngevlochten draden, waarbij de tweede draad gevormd wordt door de (in)tolerantie.

Het tweede thema is "de mate waarin Joden getolereerd werden door hun naaste omgeving". Dit element heb ik weergegeven met:

"in de spiegel van de (kerk)geschiedenis".

10. D. v. Arkel geciteerd bij C. van Dam, Jodenvervolging in de stad Utrecht, Utrecht 1985, p. 9.

In het artikel 'De Joden in de mediene; suggesties voor een thematische aanpak van hun geschiedenis. ', Studie Rosenthaliana, XVII no. 1 (1983), p. 58-65. antwoordt I. Brasz op de vraag wat nu eigenlijk Joden zijn:

"Niet iedere passant, die er komt of zelfs enkele jaren woonde kon daartoe worden gerekend. Na lang zoeken werd een werkbare en verantwoorde maatstaf gevonden, die resulteerde in een afbakening tot vijftien kernfamilies. " Onder kernfamilies verstaat I. Brasz (I. Brasz, De Kille van Kuilenburg, Culemburg 1984, p. 122): "Een familie die gedurende dertig jaar of langer in het stadje woonde, waarvan in ieder geval een deel viel in de periode, toen de Kehilla op het hoogtepunt van haar bloei was".

Gezien de breedte van deze studie was deze definitie - hoe waardevol op zich ook - niet bruikbaar. In een vervolgstudie, meer gekoncentreerd op de bloeiperiode, maar minder in relatie tot het thema tolerantie, kan de definitie zeker haar diensten bewijzen.

-7-

Want al snel bleek dat kijkende in de spiegel van de (kerk)geschiedenis, de geschiedenis van Joden opdoemde, of is beter te zeggen, onderging als een gevolg van het kwalijk handelen van de kerk, van degenen die de kerk vormen: christenen.

Zuidema, in het verleden docent aan deze faculteit, merkte in een van zijn publicaties op: "Het is niet moeilijk om de Joodse geschiedenis te beschrijven als een reeks beproevingen die doorstaan zijn en waarvan de verwerking levenskracht en een nieuw facet aan het jodendom heeft toegevoegd. 11

Het christendom staat nog maar aan het begin van deze verwerkingsfase, aan het begin van de verwerking van wat de christelijke traditie anderen heeft aangedaan. Wat voor u ligt is een blik in de geschiedenis van Joden en niet-Joden, geschreven in de verwachting dat het ogen opent en uitzicht biedt op de toekomst.

De indeling van de studie.

Zoals gezegd heeft deze studie zowel een historisch als een ethisch aspect. Toch heb ik beide elementen niet gescheiden, omdat ze niet te scheiden zijn.

Voor dat ik een geschiedenis van Joden in Middelburg opschrijf komt de voorgeschiedenis van Joden in Spanje en Portugal aan de orde. Daarin komt direct het element tolerantie aan bod. Want vanwege intolerantie moesten Joden (en ook moslims) zich verwijderen uit het Iberisch schiereiland. Vandaar kwamen ze o. a. in Vlaanderen en in de Noordelijke-Nederlanden, waar uiteindelijk ook in Middelburg een sefardische gemeente ontstond, die later opging in de hoogduitse gemeente.

De voorgeschiedenis brengt ons in Spanje, Portugal en Vlaanderen, met name in Antwerpen. Deze drie gebieden hadden één ding gemeenschappelijk en dat is de mogelijkheid tot het drijven van handel.

11. W. Zuidema e. a., Betekenis en verwerking; het offer en de holocaust, Baarn 1982, p. 8.

-8-

Dat aspect bracht de Joden ook naar Middelburg, zodat ik ook genoodzaakt was iets te schetsen van de stad Middelburg als handelscentrum.

Aan het eind van de 18de en het begin van de 19de eeuw werd de Joodse gemeenschap te Middelburg vooral gevormd door Hoogduitse Joden. Dit zou zo blijven totdat de Shoah in de Tweede Wereldoorlog ook deze kehilla grotendeels vernietigde.

Deze studie gaat zoals opgemerkt tot in de 19de eeuw. Deze inperking is louter om reden van tijd veroorzaakt. Het element tolerantie heb ik trachten te onderzoeken door na te gaan hoe de omgeving op de aanwezigheid van Joden reageerde. Dit kon op een aantal hieronder genoemde manieren.

De werkwijze.

De voorgeschiedenis heb ik met name geschreven met behulp van literatuur die anderen aangedragen hebben. 12

Dit geldt ook voor de

periode van Joodse aanwezigheid in Middelburg tot ± 1750. Vanaf dat tijdstip heb ik, naast materiaal van anderen, gebruik kunnen maken van het archief van de Hoogduitse gemeente te Middelburg. Van dit archief verscheen in 1923 een inventarisatie. 13 Voor wat

12. Met name van belang: J. Zwarts, Een bronnenpublicatie voor de geschiedenis der Joden in Nederland,

TvG 40 (1925) 2, P. 151-167.

I. Brasz, De Joden in de Mediene; suggesties voor een thematische aanpak van hun geschiedenis, a. w.

Joël Cahen en Marceline Dop, Een studiewijzer voor het onderzoek naar de geschiedenis van de Mediene, in: De Mediene, De geschiedenis van het Joodse leven in de Nederlandse provincie 1984, p. 49 - 60.

13. D. A. Felix, De archieven, berustend onder het bestuur der Nederlandsch-Israëlietische Hoofdsynagoge te Middelburg, 1704 -1905,

VROA XLVI tweede deel (1923) en VROA XLVIII tweede deel (1925).

Ten aanzien van de archivaris mej. dr. O. A. Felix vermelden VROA XVIII (1945), p. 52 en VROA XX (1947), p. 58 nog opvallende informatie:

"De hoofdcommies-chartermeester mej. dr. D. A. Felix was het geheele jaar afwezig ten gevolge van politieke omstandigheden; op het einde des jaars was ten aanzien van haar nog geen beslissing gevallen. "

"Bij besluit van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van B februari 1947 werd, te rekenen van 5 mei 1945, daar zij heeft doen blijken van ontrouw aan de zaak van het Koninkrijk of aan Hare Majesteit de Koningin, aan mej. dr. D. A. Felix ontslag verleend als hoofdcommies bij dit Rijksarchief. " Deze citaten spreken voor zich.

-9-

betreft een onderzoek naar de mate van tolerantie heb ik nauwelijks gebruik kunnen maken van kerkelijke en bestuurlijke archieven, die - zoals gezegd - grotendeels verloren gingen in de Tweede Wereldoorlog. Wel heb ik de Middelburgsche Courant kunnen raadplegen. 14 Vanaf 1758 tot 1865 heb ik deze bron doorgenomen met betrekking tot berichten over Joden en de Joodse gemeenschap. Met name was deze bron mij aangeraden ten aanzien van het punt tolerantie. Helaas heb ik moeten constateren dat - in ieder geval wat Middelburg betreft - de krant nauwelijks informatie geeft over (in)tolerantie.

Toch is het mogelijk gebleken het e. e. a. te zeggen over dit aspect. De acte van particuliere en nationale synoden vormden hiervoor een bron.

Het resultaat van dit onderzoek ligt voor u. Zelf beschouw ik het als een voorstudie, een aanzet tot verdere studie.

Moge dit resultaat u de noodzaak tot deze verdere studie en de herschrijving van de (kerk)geschiedenis duidelijk maken, en in die zin een bescheiden bijdrage zijn aan een theologie na Golgotha. 15

14. De Middelburgsche Courant verscheen vanaf 3 mei 1758 officieel op woensdag en zaterdag. Voorpublicaties vonden plaats op 26 en 27 april 1758. Per 1 juli 1758 verscheen deze krant op dinsdag, donderdag en zaterdag. Vanaf januari 1864 verscheen de Middelburgsche Courant vier maal per week.

15. G. G. de Kruijf geeft aan zijn boek 'Het diepste woord', Baarn" 1984, de ondertitel mee: theologie na Golgotha. Hoewel het mode is te spreken over een 'Theologie na Auschwitz', vergelijk o. a. de werken van H. Jansen met deze titel, lijkt het me beter met G. G. de Kruijf te spreken over een 'Theologie na Golgotha'. Zo wordt voorkomen dat van Auschwitz een theologisch oncierp gemaakt wordt. Vgl. G. G. de Kruijf, Het diepste woord, Baarn 1984, p. 97.

- 10-

HOOFDSTUK EEN.

DE KOMST VAN DE MARRANEN.

I. 1. 1. Inleiding. De Joden in Spanje.

De geschiedenis van de marranen 1 in de Nederlanden, en in het kader van deze studie, speciaal die van de marranen in Middelburg, is onlosmakelijk verbonden met die van de Joden op het Iberisch schiereiland.

Na de verwoesting van de Tweede Tempel in 70 na Chr. en het mislukken van de opstand onder Bar Kochba (135 na Chr., op de 9de van de maand Ab) 2 zijn vele Joden uitgeweken naar landen aan de Middellandse Zee. Over de weg die de Joden hebben afgelegd om vanuit Palestina in Spanje aan te komen bestaat nog altijd onzekerheid. 3 Twee mogelijkheden liggen voor de hand: of over zee of over land, via Noord- Afrika. Hoe de reisroute ook geweest mag zijn, zeker is dat zich in de eerste eeuwen Joden in Spanje gevestigd hebben. Het oudste teken van Joods leven in Spanje is een grafsteen met hebreeuwse inscriptie. Deze lag op het graf van een éénjarig Joods meisje. Deze steen werd gevonden in Abdera en dateert uit de tweede of derde eeuw. 4

1. Marranen is mogelijk afgeleid van het woord 'marranos', hetgeen *zwijnen* betekent. Dit zou een toespeling kunnen zijn op het voor Joden geldende verbod varkensvlees te eten.

Ook leidt men het woord wel af van ofwel het Aramees: "Marranattah", Gij zijt onze Heer, ofwel vermoedt men zijn oorsprong in het Griekse Maranatha, *de vervloekten*. De eerste verklaring, dus als afleiding van "marranos" lijkt het meest juist te zijn. In de Hebreeuwse literatuur werden deze bekeerlingen Anoesiem, gedwongen genoemd.

Vgl. hiervoor: S. G. Payne, A history of Spain and Portugal, Wisconsin 1973, p. 208. Ter Gouw, Sprokkelingen op het gebied der Taalkunde, Navorscher LVIII (1909), p. 421, noemt ook nog als afleidingsmogelijkheid die van Meuren* Mooren en zou dus bastaard-Mooren betekenen.

2. L. Dequeker, Geschiedenis van het Jodendom en het zionisme, Leuven/ Amersfoort 1982, p. 37 geeft aan dat de 9de van de maand Ab een traditionele rouwdag in het Jodendom is: Tische be Ab. Men gedenkt op deze dag de verwoesting zowel van de eerste als van de tweede tempel, samen met andere rampen die het Jodendom nadien hebben getroffen, zoals de uitdrijving uit Spanje in 1492 en de mislukte opstand in het ghetto van Warschau in 1943.

3. H. L. de Leeuw, Van Jordaan tot Schelde, AZG 1903, Middelburg 1903, P. 8

4. S. van Adelberg, De Marranen, Baarn 1977, p. 18.

11

De Joden vestigden zich met name in het zuiden van Spanje, 5 o. a. in Cadiz, Cordoba en Toledo. De klimatologische omstandigheden kwamen daar met die van Palestina overeen.

I. 1. 2. Korte geschiedenis van de Joden in Spanje.

De eerste eeuwen verliepen voor de Joden rustig. Nadat Rome het christendom had erkend (313), verslechterde de situatie. 6 Na de val van het Romeinse Rijk beleefden de Spaanse Joden, om met Nagtglas te spreken "nu eens dagen van rust en voor-

spoed, dan weder onverwacht tijden van druk en vervolging. "7 Onder het bestuur van Vandalen en West-Goten, die achtereenvolgens Spanje bezet hielden, was de situatie gunstig tot aan het moment waarop de West-Goten het Arianisme voor het Katholicisme verwisselden. De slechtere tijden braken aan. Hans Jansen vat ze als volgt samen: "Met koning Sissibut (612) breekt in Spanje een duistere eeuw aan, en koning Recceswint (653) beschouwt de Joden in Spaanse samenleving als een 'melaatsheid', een 'godslasterlijke sekte' - die nog steeds niet is verdelgd - en als een 'vermolmde overlevering': alle kerkelijke wetten van zijn voorganger worden in de Lex Visigothorum vereeuwigd. En koning Erwig (680) spoort bisschoppen aan de 'Joodse pest met wortel en tak uit te roeien'. Velen geven aan zijn oproep gehoor. "8 Martelingen waren het gevolg van het niet navolgen van de dekreten. Toch hebben die dekreten uiteindelijk niet tot het beoogde resultaat geleid. Het jaar 711 betekende een keerpunt in de positie van de

5. zie bijlage I.

6. L. A. Vege, Het Beth Haim van Ouderkerk, Assen 1979, p. 9.

7. F. Nagtglas, Een rustplaats der bannelingen. De graven der Portugesche Joden te Middelburg. Middelburg 1864, p. 3.

8. H. Jansen, Christelijke theologie na Auschwitz 1, 's-Gravenhage 1981, p. 03.

Zie voor een overzicht van de wetgeving betreffende de Joden van 300 - 800 in dit boek p. 517 - 538.

- 12-

Spaanse Joden.⁹ Arabieren en Berbers veroverden bijna geheel Spanje, nadat de West-Goten, na een zevendaagse veldslag bij Xeres de la Fontera, werden verslagen. Een overheersing volgde en zou tot 1212 duren. Vele Spaanse christenen gingen tot de Islam over. Een periode van overwegend grote bloei was aangebroken.

Cordoba, Granada en Sevilla groeiden in deze periode uit tot middelpunten van Joodse wetenschap en cultuur. Met name kon dit gezegd worden voor de 50-jarige regeringsperiode van Abdor-Rahman III in het begin van de 10de eeuw. Maar ook meer naar het noorden in de Christen-koninkrijken namen Joden belangrijke posities in.¹⁰

Een van de meest markante personen is de dichter Jehoeda HaLevi (1085-1140), vooral bekend om zijn gedichten 'Oden aan Zion'¹¹. Ook moet de naam van de grote geleerde Mozes ben Maimon (1135-1204)¹² vermeld worden. Maimonides of Rambam (Rabbi Mosje ben Maimon), zoals hij werd genoemd, verliet vanwege de vervolgingen op jeugdige leeftijd Cordoba en vertrok naar Fez in Noord-Afrika, dat hij later voor Caïro verruilde. De vervolgingen ontstonden toen in de 12de eeuw (1145) de Almoheden de macht in handen kregen. Deze fanatieke moslims verplichtten hun mede-geloofsgenoten in Spanje tot een strenge naleving van de Moslimse leer. Christenen en Joden hadden de keus zich te bekeren of Spanje te verlaten¹³. Met de beslissende slag van Las Navas de Tolosa verloren de Moslims hun belangrijke positie in Spanje. Het gunstige gevolg was dat de Joden weer een zekere mate van vrijheid terugkregen. De Joods-

9. Later werden de Spaanse Joden wel Sefardische Joden genoemd. In Tenach komt Sefarad voor in het boek Obadja 1:20. Sefarad heeft de betekenis Spanje gekregen. In bredere zin duidt het op alle Joden afkomstig uit het gebied rond de Middellandse Zee i. t. t. Ashkenazische Joden. D. w. z. Joden afkomstig uit Duitsland en Oost-Europa. Ashkenas staat voor Duitsland.

10. Nagtglas, a. w., p. 4.

11. Vege, a. w., p. 8.

12. Chaim Pearl en Reuben S. Brooks, Wegwijs in het Jodendom, Amsterdam 1985, p. 83 vv. R. Boon, Ontmoeting met Israël, Kampen 1974, p. 130 v. Maimonides is vooral bekend geworden vanwege zijn hoofdwerk de Misjnee Tora, de herhaling van de Tora, ook wel Jad Hachazaka (de sterke hand) genoemd

13. Adelberg, a. w., p. 23.

C. P. van Andel, Jodenhaat & Jodenangst, Amersfoort 1963, p. 62 v.

- 13 -

Christelijke cultuur herleefde in zekere mate. Joden hadden invloed op cultureel en financieel terrein, en vooral ook op het gebied van de handel. Tevens namen de Joden in de diplomatie een vooraanstaande plaats in¹⁴In zekere zin vormden de 13de en 14de eeuw een hoogtepunt voor de Spaanse Joden. In de bovenlaag van de Spaanse samenleving namen de Joden een belangrijke plaats in.

"Niettegenstaande deze omstandigheden, zegt Vega, of misschien tengevolge daarvan groeiden de vijandigheden tegen de Joden. Steeds weer doemden beschuldigingen tegen Joden op zoals de vergiftiging van bronnen, verspreiding van de zwarte dood en het bloedsprookje. Op hun kleren moesten ze een jodenteken dragen." ¹⁵

De veranderende houding werd mogelijk veroorzaakt doordat aan de sociaal-kulturele samensmelting van Joden, Christenen en Arabieren een einde was gekomen. Hiervoor zijn een aantal oorzaken aan te voeren. Allereerst de reeds genoemde terugdringing van de Arabische invloedsfeer na de slag bij Las Natas de Tolosa. Verder speelde het ontstaan van Christelijke koninkrijken in het noorden van Spanje een rol. Met name zullen de anti-Joodse tendenzen als gevolg van de kruistochten een rol hebben gespeeld. Een door de Katholieke kerk geleid "anti-semitisme" was op gang gekomen. ¹⁶ Dit werd o. a. ten

14. Payne, a. w., p. 78.

15. Vega, a. w., p. 9 v.

Zwarte dood wordt als aanduiding van de pest gebruikt. Het bloedsprookje duidt op de beschuldiging dat de Joden rond de paastijd Christelijke kinderen vermoorden en het bloed op een of andere manier gebruiken voor de bereiding van hun paasmaal. Dequecker, a. w., p. 46, wijst er terecht op dat deze beschuldiging absurd is, gezien het verbod op het nuttigen van bloed, zoals meer dan eens door bekeerde Joden werd betuigd.

Ook wordt het bloedsprookje in verband gebracht met de beschuldiging aan het adres van de Joden als zouden zij rond de paastijd hosties stelen en deze met messen bewerken om, net zoals destijds, Christus te martelen.

In 1370 werd deze beschuldiging aan het adres van Brusselse Joden geuit. Zij stierven hiervoor op de brandstapel. (Brussel- St. Michielskathedraal).

16. Ten aanzien van het woord anti-semitisme moet gesteld worden dat pas in negentiende eeuw dit woord voor het eerst is gebruikt. "Datgene waarvoor het wordt gehanteerd", zegt Jarg von Uthmann, Joden en Duitsers, een pathologische verhouding, Bussum 1979, p. 13, "bestond al in de oudheid. Het was de wijze Seneca immers die de Joden reeds 'een volk van misdadigers' noemde. Pas toen het christendom aan invloed begon te winnen ging ook het anti-semitisme in de wereldgeschiedenis een massafenomeen worden".

- 14 -

tijde van Paus Innocentius (1198-1216) duidelijk. Het vierde oecumenische lateraanse concilie van 1215 schreef o. a. voor: "dat de Joden bepaalde kleding moesten dragen en geen openbare ambten mochten bekleden." 17

Adelberg brengt de consequenties zo onder woorden: "De kerk heeft geprobeerd de Joden ondergeschikt te maken, politiek afhankelijk, ze op te bergen in ghetto's, ze te tekenen, maar al die maatregelen gaven geen oplossing. (...) Zij heeft geprobeerd iets te verwijderen, wat ze niet kon missen. 18

Dit wordt o. a. duidelijk uit het verzoek van de koning van Castilie aan Paus Clemens VI (1342-1352). Hierin werd gevraagd om de Joden toe te staan in de synagoge van Sevilla het gebed te mogen verrichten. Want de Joden zijn zo essentieel voor het nu Christelijke Sevilla. 19

In het begin en midden van de 14de eeuw waren de gevolgen van de anti-Joodse tendenzen verschillend. In Castilie werden aanvallen op de Joden afgeslagen. Aanvallen veroorzaakt door de 'zwarte dood', waarvoor de Joden als zondebok werden aangewezen.

De koning van Granada verkocht driehonderd Joodse families als slaven. In Barcelona leidden tegenstellingen binnen de Joodse gemeenschap tot de ter dood veroordeling van de Joodse minister van financiën, Pisjon. Dit vonnis, dat door een dan nog onwetende koning werd goedgekeurd, had later het doodvonnis van de rabbijn en andere leden van de rechtbank tot gevolg. Deze en nog zo vele andere zwarte bladzijden in de geschiedenis van de Spaanse Joden vallen in het niet bij de gebeurtenissen van de 15de maart 1391. Een triest hoogtepunt in de spanning, tussen Joodse en niet-Joodse bevolking, is de inval van de massa in de Joodse wijk van Sevilla. Brandstichting en plundering leidden tot een bloedbad dat aan vier duizend Joden het leven kostte. De pogrom tegen de Joden slaat

17. H. Berkhof/O. de Jong, *Geschiedenis der kerk*, Nijkerk 1975, p. 104. zie ook bijlage II.

18. Adelberg, a. w., p. 32 v.

19. J. Soetendorp, *Ontmoeting in ballingschap II*, Hilversum 1955, p. 55.

- 15 -

van Sevilla over naar Carmona, Cordoba, Toledo, Valencia en Barcelona. 20 In het laatste decennium van de 14de eeuw zijn in Spanje zeker 50. 000 Joden omgebracht 21. Payne concludeert:

"De anti-Joodse rellen van 1391 vormden een uitlaatklep voor de sociale spanningen tengevolge van de verslechterde economische situatie." 22

De "keus" tussen dood of heilig water werd de Joden opgedrongen. Velen lieten zich dopen als middel om te overleven. Dit is opvallend daar elders in Europa Joden Jood bleven ondanks vervolging (o. a. in Duitsland na de pogroms in de 14de eeuw). Assimilatie en relativisme hadden het Spaanse Jodendom verzwakt, waardoor de stap naar de doop eerder gezet werd. 23

De welvaart van de bekeerde Joden nam door huwelijk vaak toe, waardoor de haat van de bevolking sterker werd. In de Hebreeuwse literatuur worden de onder dwang gedoopte Joden "Anoesiem" (gedwongen) genoemd. De "Anoësiem" leefden naar buiten als Christenen. Thuis, in het verborgene, bleven velen aan de Joodse traditie trouw. Zij hadden de naam "conversos" (bekeerden) of nieuw-christenen (de Katholieken waren de oud-christenen). Later, na enige generaties, werden de nieuw-christenen aangeduid met de scheldnaam marranen. Grote groepen Joden hadden de keus tussen doop of dood weten te voorkomen door te vluchten naar Italië, Noord-

Afrika en Turkije. Het buurland Portugal had ook vele Joden opgenomen. In 1406 sloot de Cortes de Joden voortaan uit van het beheer van de staat en de financiën. Ondanks deze en andere maatregelen namen marranen een belangrijke plaats in. Menig Spaans vorst prefereerde deze nieuw-christenen boven de oud-christenen, zodat zij belangrijke ambten bezetten. De Pintoos en de Pimentels behoorden tot de gravenstand, de Da Silva's waren markiezen en de Lousada's hertogen. Onder de Katholieke geestelijkheid bevonden zich ook marranen. 24

20. Payne, a. w., p. 207.

21. Soetendorp, a. w., p. 57.

22. Payne, p. 160.

Ook Spanje had, evenals Vlaanderen, Frankrijk en Engeland, te lijden onder de gevolgen van een internationale economische crisis (1381 - 1383).

23. E. D. J. de Jongh, De marranen, in Verkenning en bezinning 3 (1985), 10. 24. Nagtglas, a. w., p. 5.

- 16 -

Niet onbelangrijk is het dat enkele bekeerde Joden zich keerden tegen hun geloofsgenoten. Het grote voorbeeld vormde rabbijn Salomon HaLevi, na zijn doop Paul de Santa Maria van Burgos, die tot de bekeerden van 1391 behoorde en het tot aartsbisschop van Burgos bracht.

De godsdienstdisputen vormden een ander element in de bestrijding van het Jodendom. De ongunstige afloop van het bijna twee jaar durende dispuut van Tortosa (1413/1414) vormde de inleiding tot een nieuwe catastrofe. Velen lieten zich onder morele druk van hun omgeving dopen, maar bleven in het geheim als Jood leven. De handboeken van o. a. Thomas Torquemada (1420-1498) keerden zich fel tegen het zogenaamde 'judazantes', dat wil zeggen Christen geworden Joden, die in het verborgene hun Joodse geloof bleven praktiseren. 25

Torquemada werd in 1483 door de Spaanse koning tot rechter in hoger beroep aangesteld. Met zijn aanstelling namen de wrede praktijken van de in 1478 opnieuw ingestelde Inquisitie toe. 26

Op 6 februari 1481 vonden 27 in Sevilla de eerste marranen de dood op de brandstapel, het eerste Auto-da-Fé (openbare ketterveroordeling) 28. Zes mannen en een vrouw werden levend verbrand. In de eeuwen die volgden vonden duizenden

25. Jansen, a. w., p. 102.

26. Op 1 november vaardigde paus Sixtus de bulla tot oprichting van de Spaanse Inquisitie uit.

27. Vege, a. w., p. 10 noemt 6 februari. J. J. Dalberg, De verdrijving der Joden uit Spanje en Portugal. Marranen en Joden in de Nederlanden in de zestiende eeuw in H. Brugmans en A. Frank, Geschiedenis der Joden in Nederland, - Amsterdam 1940, p. 161 noemt ook 6 februari 1481, evenals M. Wurmbrand en Cecil Roth, Das Volk der Juden, Israël 1980, p. 193.

Adelberg, a. w., p. 39 spreekt over 6 februari 1479.

28. Auto da Fé (Lat. actus fidei, letterlijk geloofsdaad). Het ging om een plechtige proclamatie, in tegenwoordigheid van geestelijke en wereldlijke leiders, van een uitspraak van de Inquisitie-rechtbank. De veroordeelden werden aan de wereldlijke macht overgedragen, die het vonnis velde. Dit formele onderscheid had te maken met het religieuze verbod ter zake bloedstorting door de kerk. Het volk noemde de terechtstelling zelf ook wel auto da fé.

- 17-

de dood. 29

Opvallend is dat de sterke arm van de Inquisitie geen vat had op de Joden. Het klinkt vreemd, maar marranen, bekeerde Joden, die in het geheim een enkele Joodse rite trouw bleven, vonden de dood op de brandstapel, terwijl Joden, die geheel trouw bleven aan hun traditie, ongrijpbaar waren voor de Inquisitie, omdat haar bevoegdheid zich alleen tot lidmaten van de Kerk uitstreckte. 39

Eind 1491 trokken de verenigde legers van Katholieke koningen op naar Granada, het laatste bolwerk van de Arabische koningen. Met de val van Grenada op 2 januari 1492 was er een einde gekomen aan de Arabische invloed in Spanje. De 'reconquista', de herovering van het Christelijke Spanje op de Islam, was voltooid. 31

Soetendorp kijkt met de volgende woorden terug: "Eeuwenlang waren de Joden de bondgenoten van hun Christelijke meesters geweest in de strijd tegen de Islam. Zij hadden de grote bedragen bijeengebracht, nodig voor de militaire campagnes. Zij waren raadgevers geweest en legerleiders. Zij hadden een tijd van grote bloei gekend en de beschaving bijzonder gediend. Een groot gedeelte van de vroegere Joodse gemeenschap bestond nu uit converso's; een ander deel was vermoord. De rest was verarmd en had veel van zijn geestkracht verloren. Zij konden niet meer worden gebruikt. Het oude woord van Haman dat de houding van de niet-Joodse wereld ten aanzien van de Joodse groep zo treffend tekent: De koning heeft er geen voordeel bij om ze met rust te laten' was volledig op hen van toepassing althans, zo scheen het." 32

29. K. Kwiet, Van Jodenhoed tot Gele Ster, Bussum 1973, p. 81, noemt tot 1834, het jaar van de opheffing van de Inquisitie, 341. 621 slachtoffers.

30. Wurmbrand/Roth, a. w., p. 193.

31. Soetendorp, a. w., p. 69.

32. Soetendorp, a. w., p. 69 v.

- 18 -

Op 31 maart 1492 ondertekenden Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië, die in 1469 in het huwelijk traden, in het pas veroverde Alhambra in Granada, het uitdrijvingsedict tegen de Joden. 33

De Joden kregen enige maanden de tijd om Spanje te verlaten. 34 Een poging van de invloedrijke Jood Don Isaac Abravanel om de maatregel af te kopen d. m. v. 30. 000 gouddukaten had geen succes. Velen vinden de dood tijdens hun overhaast vertrek uit Spanje vanwege gebrek aan financiële middelen, ouderdom, ziekte, zwangerschap of zwakte. Het bezit, voor zover dat bestond uit goud, zilver, munten en voorwerpen van waarde werd in beslag genomen.

Prins merkt hierover het volgende op: "Van de Spaanse marranen, die de groothandel in handen hadden, die de nieuwe ontdekkingstochten financierden, bij wie kerkelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleeders diep in de schuld staken, was wat, was zelfs veel te halen."35

De staatkundig-kerkelijke politiek van Ferdinand en Isabella bezegelde niet alleen het lot van de Spaanse Joden, maar sneed ook diep in de geschiedenis van het Joodse volk. De sefardische Joden werden in de diaspora gedreven. De politiek van Ferdinand en Isabella heeft op breder schaal toegepast het lot van de Nederlanden beheerst. Prins concludeert:

"In laatste instantie bracht zij haar erfvijand Noord-Nederland de godsdienstige, de nationale vrijheid, een tijdlang zelfs de economische en staatkundige

wereldhegemonie. " 36

Hoe juist deze conclusie is zal in het vervolg duidelijk worden

33. Wurmbrand/Roth, a. w., p. 195.

Soetendorp, a. w., p. 70 en Adelberg, a. w., p. 43 spreken beiden over 30 maart 1492.

Kwiet, a. w., p. 81 noemt 13 maart 1492.

Zie voor de tekst van het dekreet bijlage III.

34. Adelberg, a. w., p. 43 spreekt over drie maanden.

Dalberg, a. w., p 163 noemt vier maanden.

Wurmbrand/Roth, a. w., p. 195 spreekt over vier maanden.

35. I. Prins, De vestiging der marranen in Noord-Nederland in de XVIde eeuw, Amsterdam 1927, 15 v.

36. Prins, a. w., p. 12.

- 19-

Portugal was voor vele Joden een toevluchtsoord. Velen trokken ook naar landen rondom de Middellandse Zee (Noord- Afrika, Italië, Griekenland, Turkije, Egypte), het noorden van Frankrijk en Vlaanderen.

Meer dan 300. 000³⁷ mensen verlieten in 1492 Spanje, terwijl al eerder tengevolge van de vervolgingen 120. 000 mensen Spanje hadden verlaten.³⁸ Met hen verloor Spanje zijn handel en industrie bedrijvende middenstand. Marranen zouden nog enige decennia handel drijven met voor een deel de door Columbus ontdekte havens.³⁹ Mogelijk is de expeditie van Columbus⁴⁰, die op 3 augustus 1492 zou vertrekken om nieuwe gebieden te ontdekken, mede een reden voor de Spaanse koning geweest om de Joden op het laatste moment uitstel van vertrek tot 2 augustus middernacht te geven.

37. Wurmbrand/Roth, p. 196 noemt + 200. 000.

Zie ook J. Koenen, Geschiedenis der Joden in Nederland, Utrecht 1843, p. 120 v.

36. Adelberg, a. w., p. 47.

39. Dalberg, a. w., p. 163.

40. Columbus was mogelijk zelf Jood of nieuw-christen. Vgl. De Jonghe, a. w., p. 16.

Blz. 20 geheime Joden in Spanje (grafiek)

- 21 -

1. 2. 1. Het verblijf en de uitdrijving van de Joden uit Portugal. Vele Joden (60. 000) die in 1492 naar Portugal uitweken⁴¹ mochten daar niet blijven. Slechts 600 zeer vermogende Spaans-Joodse immigranten mochten zich op verzoek van Izaak Aboab in Oporto vestigen tegen betaling van 60. 000 goud-cruzados⁵² Ook een aantal wapensmeden en andere metaalbewerker kreeg een permanente woonplaats in Portugal.

Het overgrote deel van de 60. 000 verdrevenen moest van koning João II (1481-1491) Portugal binnen acht maanden weer verlaten.⁴³ Voordat de schepen om de Joden naar elders te brengen arriveerden, waren velen al bezweken door ziekte en armoede. Ook vonden velen de dood op schepen die te klein waren voor de massa vluchtelingen.

João II ontnam de Joden die niet tijdig het land hadden verlaten hun vrijheid. Velen werden als slaaf aan de Moren verkocht. Dit alleen op geldzucht gebaseerde beleid

kreeg met de dood van João II een positieve wending.

Manoel I gaf de Joden hun vrijheid terug. 44 Deze periode van verlichting was van korte duur. De dochter van Ferdinand en Isabella verbond aan een huwelijk met Manoel I de voorwaarde dat de Joden Portugal moesten verlaten. Begin december 1496, een week na de sluiting van het huwelijk, werd het uitdrijvingsdecreet getekend. Voor oktober 1497 moesten alle Joden en Moren Portugal verlaten. Op de eerste dag van Pesach (!) 1497 liet Manoël I alle Joodse jongens en meisjes beneden de 25 jaar met geweld van hun ouders losrukken en dopen. Sommige ouders die deze schande niet wilden ondergaan, doodden hun kinderen. Een aantal Joodse kinderen werd onder dwang gedoopt.

Op 30 mei 1497 kregen pas bekeerde Joden twintig jaar lang vrijheid van achtervolging door de Inquisitie. Dit werd

41. Payne, a. w., p. 209.

42. Prins, a. w., p. 16. Hieruit blijkt dat een groep Joden in staat was ondanks de bepalingen van het uitdrijvingsdecreet (een deel van) hun vermogen veilig te stellen.

43. Soetendorp, a. w., p. 100.

44. S. Ullmann, *Geschiede der spanisch-portugiesischen Juden in Amsterdam im 17. Jahrhundert*, Frankfurt a. M. 1908, p. 4.

-22-

veroorzaakt doordat Paus Alexander VI (1492-1503) een bul uitvaardigde, waarin stond dat de nieuw-christenen binnen de eerste twintig jaren niet door de Inquisitie berecht mochten worden. De bedoeling hiervan was dat de Joden zich beter zouden aanpassen. In de praktijk gaf het de bekeerde Joden de kans om alsnog te vluchten. 45 In september 1497 liet Manoel I 20.000 Joden in Lissabon samenkomen. Onder druk lieten velen van deze Joden zich bekeren. Uiteindelijk ontkwam een kleine groep naar Afrika. Tussen 1497 en 1507 voerde Manoel I ook de politiek van de gedwongen huwelijken tussen oud- en nieuw-christenen. Huwelijken tussen nieuw-christenen werden verboden. Mogelijk was de politiek tot liquidatie van de Joodse wijken de belangrijkste. In heel Portugal werden nieuw-christenen gedwongen tussen oud-christenen te wonen 46.

Op 20 april 1499 verbood een nieuw edict alle nieuw-christenen Portugal, zonder voorafgaande toestemming, te verlaten.

Op 9 april 1506 vermoordden oud-christenen tweeduizend nieuwchristenen, die in het geheim Jood waren gebleven. Het edict van 1 maart 1507 stond de Joden weer vertrek uit Portugal toe. Zij mochten hun bezittingen meenemen. Enige jaren later (1512) werd deze vrijheid opnieuw ingeperkt. Dit was na de dood van Manoel I (1521), die werd opgevolgd door João III (1521-1557). Hij wilde de Inquisitie naar Spaans model invoeren. Dit werd mogelijk mede veroorzaakt doordat hij wenste te trouwen met een Spaanse prinses, de kleindochter van Isabella en Ferdinand, de zuster van keizer Karel V. 47

De aardbeving, die Lissabon in 1531 trof, was aanleiding om onder de Joden een zondebok aan te wijzen. Toch slaagden de Joden door smeergeld en diplomatiek overleg met Rome deze invoering tijdelijk af te wenden 48 Uiteindelijk werd de Inquisitie in 1536 toch ingevoerd. 49

45. Dalberg, a. w., p. 164.

46. H. P. Salomon, *Portrait of a New Christian*, Paris 1982, p. 16 v.

47. Salomon, a. w., p. 15.

48. De Jongh, a. w., p. 22.

49. Prins, a. w., p. 50.

-23-

In september 1540 vond te Lissabon de eerste Auto-da-Fé 50 plaats. De invoering van de Inquisitie had, evenals in Spanje, grote gevolgen voor de sociale, economische en politieke ontwikkeling van het land. Politiek speelde, zoals vermeld, de relatie met Spanje een belangrijke rol. Economisch gezien waren de Marranen onmisbaar voor de ontwikkeling van handel en nijverheid. De vervolgingen, die gepaard gingen met in beslag name van het bezit van de Marranen, leverde de schatkist grote inkomsten op. Officieel werd pas in 1629 aan de Marranen de vrijheid gegeven Portugal te verlaten. Mensen die onder verdenking van de Inquisitie stonden profiteerden hier uiteraard niet van. Voor die tijd zagen vele Marranen de kans schoon Portugal te verlaten; al of niet met achterlating van hun bezittingen. Kayserling citeert uit een brief van Jogo III van 10 december 1539:

"De koning klaagt bitter over de afname van de welvaart, dat in de afgelopen jaren enorme sommen naar het buitenland, in het bijzonder naar Vlaanderen gestuurd zijn en dat het eens rijke Portugal zijn verarming tegemoet gaat." 50a

Turkije (Constantinopel), Saloniki (Thessaloniki), de Italiaanse havens (Venetië, Ancona, Livorno) vormden een uitwijkplaats voor de Marranen. Naar het noorden bereikten sommigmBordeaux. In het spoor van de Spaanse en Portugese kooplieden vestigden zich vanaf de eerste decennia van de 16de eeuw verscheidene Marranenfamilies in de Spaanse Nederlanden, meer bepaald in Antwerpen en Middelburg. 51

50. Salomon, p. 23 geeft aan dat ook andere groepen worden veroordeeld:

Lutheranen, crypto-Mohammedanen, aanhangers van sodomie en bigamie.

50a. W. Kayserling, *Geschiede der Juden in Portugal*, Leipzig 1867, p. 226.

51. Dequeker, a. w., p. 50.

-24-

HOOFDSTUK TWEE.

MIDDELBURG, HAVENSTAD IN DE LATE MIDDELEEUWEN.

De positie van Middelburg als havenstad was vanaf de veertiende eeuw versterkt. In 1355 bevonden zich in Middelburg veel kammers, wevers, volders, piccaerts en andere vaklieden, die zich met de vervaardiging van laken bezig hielden.

"Tot toeneminghe van deze neeringhe dede seer veel dat in den jare 1380, de Engelsche kooplieden den stapel van de engelsche wollen tot Middelburch planteden.", aldus Boxhorn. 1

Het oproer in Vlaamse steden in 1379 had ook verplaatsing van handel naar Middelburg tot gevolg. Deze handel, voornamelijk uit het Zwin, waar Brugge dé havenplaats was, keerde daar niet meer terug. 2

Kooplieden uit Lombardije en Spanje werden in 1383 in Middelburg toegelaten. Enige jaren later (1390) volgden een aantal Portugezen. De vestiging van beide naties had te maken met de verwerving van vrijgeleides door graaf Albrecht van Beieren. 3 De voorrechten waren in 13 artikelen neergelegd. De Portugese natie mocht o. a. een eigen "overste" benoemen en in civiele zaken onderling eigen rechtspraak uitoefenen. 4 Willem IV verschaftte Middelburg in 1406 het stapelrecht, krachtens hetwelk alle op Walcheren binnenkomende goederen in Middelburg moesten worden overgeladen of opgeslagen. 5

Het Portugees-Nederlandse vorstenhuwelijk, tussen Philips van Bourgondië (Philips de Goede) en de Portugese koningsdochter Isabella in 1430, droeg bij aan de komst van kooplieden uit Portugal naar Middelburg. 6

1. M. Z. Boxhorn, Chronyck van Zeelandt, Middelburg 1644, p. 138.

2. J. A. van Houtte, Economische geschiedenis van de lage landen 800-1800, Bussum 1979, p. 89.

3. Prins, a. w., p. 3.

4. W. A. Engelbrecht, Schets der historische betrekkingen Portugal-Nederland, 's-Gravenhage 1940, p. 6.

5. Van Houtte, a. w., p. 95.

6. Engelbrecht, a. w., p. 8.

-25-

Een belangrijke ontwikkeling in deze periode is ook de stichting van het op enkele kilometers van Middelburg gelegen, Arnemuiden. Deze nieuwe havenstad vormde een belangrijke bedreiging voor Middelburg. Ze was oorzaak van diverse geschillen met Middelburg. O. a. in 1492 - het jaar van de uitdrijving van de Joden uit Spanje - zond Middelburg een delegatie naar Arnemuiden "om te spreken met de kooplieden en schippers van de Spaanse natie dat zij wilden nemen hunne residentie met hunne koopmanschappen te Middelburg." 7 Dit gebeurde nadat de Spaanse natie in 1487 op wijn werd onthaald. In 1495 verruilden vele Engelse kooplieden en de Schotse natie Brugge voor Middelburg. 8 De geschiedenis van Joden en Marranen in de 15de eeuw loopt, zoals dat overigens ook geldt voor de volgende eeuwen, door die van de ontwikkeling van Middelburg heen.

7. H. M. Kesteloo, De stadsrekeningen van Middelburg II van 1450 - 1499, AZG

1889, p. 99.

8. Boxhorn, a. w., dl. I p. 141, dl. II p. 170.

-26-

HOOFDSTUK DRIE.

DE KOMST VAN JODEN EN MARRANEN NAAR WALCHEREN.

III. 1. De eerste Joden op Walcheren.

Zoals hiervoor al ter sprake kwam werd geheel Europa in de 14de eeuw getroffen door de "zwarte dood", zoals de pest werd genoemd. Zeeland werd ook geteisterd. Parallel aan die pestepidemie liep de geschiedenis van de vervolgingen welke de Joden te beurt vielen. Zeeuwsch-Vlaanderen werd getroffen door de pest en de cruisbroeders 1 vonden hun zondebok:

"De komst van zulke zingende luiden met de vanen en brandende waskaarsen, was het sein voor Jodenmoord, want zij zijn de Jodenslachters der 14de eeuw bij uitnemendheid." 2

Rabbi Joseph Hacoen meldt in zijn "Emek Habacha" 3 dat in februari 1348 de vervolgingen in Zuid-Frankrijk reeds begonnen. Dit betekende de verbranding van Joden met hun boeken.4 Zo liep achter de pest het bloedspoor van de Jodenvervolging. Vanuit het zuiden van Europas in mei 1348 werden gehele Joodse gemeenten in de Provence uitgemoord, bereikten de vervolgingen via Straatsburg en Keulen ook de Zuidelijke-Nederlanden. De marktgraaf van Antwerpen liet in de jaren 1350-1351 vele Joden "vangen, verbranden, doodslaan en verdrinken."6

Ook de Joden te Leuven vinden in die jaren de dood. Vanuit Vlaanderen kwam Zeeland aan de beurt.7 Meinsma 8 vraagt zich af:

1. Zij werden ook wel geeselbroeders of flagellanten genoemd.
2. J. Zwarts, Hoofdstukken uit de geschiedenis der Joden in Nederland, Zutphen 1929, p. 7.
3. Emek Habacha = tranendal.
4. Zwarts, a. w., p. 7.
5. W. Moll, Kerkgeschiedenis in Nederland vóór de Hervorming, deel II, derde stuk, Utrecht 1869, p. 75. C. P. van Andel, a. w., p. 54 v.
6. E. Schmidt, De Joden van Antwerpen, Antwerpen 1963, p. 10.
7. Zwarts, a. w., p. 20.
6. K. O. Meinsma, De Zwarte Dood, Zutphen 1924, p. 316.

-27-

"Waren er toen al Joden in Zeeland en Holland? Wie alleen op de stukken afging, zoekende naar den naam "Joden", zou zeggen: neen. Maar er waren "lombarden" en dat woord heeft in dien tijd dezelfde betekenis. (...) In de gedrukte rekeningen van 's-Graven rentmeesters in Zeeland is in 1318 sprake van het huis der Lombarden te Middelburg, van Lombarden te Zierikzee, Veere en Emelisse...."

In 1332 woonden Benetoen van der Bruggen en zijn gezellen, Lombarden, in Middelburg, die in 1342 ook een kantoor bleken te hebben.

Onjuist is de gedachte van Meinsma om Joden en Lombarden als synoniem aan elkaar te zien. Zeker, er waren Joden die zich met de geldhandel bezig hielden, evenals Lombarden, maar niet overal waar 'Lombarden' staat kan 'Joden' gelezen worden. Dezelfde vergissing is te vinden bij Empel en Pieters:

"Van nederzettingen der Joden in Zeeland in de Middeleeuwen getuigt een besluit van 18 Augustus 1397 van Hertog Albrecht van Beieren, waarin hij aan een aantal Lombarden op zekere voorwaarden toestaat met uitsluiting van 'eenighe andere cooplude, Tuskane, Yoden', gedurende twintig jaren in Middelburg hun bedrijf uit te oefenen." 10

De volledige tekst van het besluit staat bij Unger.¹¹ Op grond hiervan mag niet geconcludeerd worden dat er zich in 1397 Joden in Middelburg hebben opgehouden. De Lombarden zullen bij hun vestiging in Zeeland randvoorwaarden gesteld hebben, welke in het besluit zijn opgenomen. Een van die randvoorwaarden was dat hun concurrenten in de geldhandel "Yoden en

9. Encyclopedie van Zeeland, Middelburg 1982, dl. II, p. 501.

W. Moll, Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming, deel II, derde stuk, Utrecht 1859 P. 77.

10. M. van Empel en H. Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, Arnhem/Vlissingen 1974, p. 587.

11. W. 5. Unger, Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd, 's-Gravenhage 1931, deel 3, p. 43.

Ook G. A. Fokker, De Lombard en de bank van leening te Middelburg, AZG III (1878), p. 43, noemt geen Joden in die tijd in Middelburg.

-28-

Tuskane" geen vaste voet in Zeeland zouden mogen krijgen. Wel is bekend dat zich in 1359 in Goes uit Frankrijk gevluchte Joden bevonden. 12

Over de pest zijn wat betreft de 14de en 15de eeuw weinig gegevens m. b. t. Zeeland bekend. Berichten over het eventueel heersen van de pest in Middelburg heb ik dan ook niet aangetroffen.

Tussen 1431 en 1461 wordt in de stadsrekening van Middelburg vier maal een bekering van een Jood vermeld. Dit werd mogelijk ook veroorzaakt doordat de bekeerden een financiële aanmoediging kregen.¹² De stadsrekening meldt de volgende bekeringen: "De overgang van een Jood tot het christendom beloonde het stadsbestuur in 1432 met een Philips- schild (3/2gr), in 1435 met twee Arnoldsguldens (1/8 gr), in 1436 met slechts 10 gr."¹⁴

"Overgang tot het christendom. In 1452 kreeg een arme vrouw, vroeger jodin, 12 gr. ; een moriaan kreeg in 1460 gelijk bedrag en eene Jodin 'die dat heilige gelove angenommen hadde', in 1461 zes d gr." ¹⁵

Wie deze Joden waren, of zij poorter van Middelburg waren zal mogelijk nooit meer te achterhalen zijn.

Guan de la Palma vestigde zich in 1453 op de Oosthouck, een haven in de nabijheid van het huidige Arnemuiden. Hij stamde uit een beroemd Marranengeslacht. De rol die deze familie later zal spelen in de geschiedenis van Middelburg komt in het vervolg ter sprake. 16

Reygersbergen¹⁷ vermeldde in zijn kroniek het volgende bericht

12. W. Smit, Joden in Middelburg, ZT 18 (1968), p. 9: het gaat hier vrijwel zeker om voor vervolging gevluchte Joden.

13. Prins, a. w., p. 6.

14. Kesteloo, a. w., dl. I, p. 216.

15. Kesteloo, a. w., dl. II, p. 92.

16. Nagtglas, De Algemeene Kerkenraad der Nederduitsch-hervormde gemeente te

Middelburg van 1574-1860, Middelburg 1860, p. 146.

M. Smallegange, Nieuwe Chronyke van Zeelandt, Middelburg 1696.

17. Boxhorn, a. w., p. 349.

J. W. Te Water, Historie van het verbond der edelen, Middelburg 1779, p. 451.

-29-

over Veere¹⁸: "In 't selve jare (1497) den 17den Oogstmaand waren 3 Joden, die met de Spaansche vloot overgekomen waren te Veere, in de kerke kersten gedaan, dewelke bedaagde mannen waren, daar peters en meters af waren Heer Philips van Bourgondië, Heer van Beveren, Prelaat van Middelburg, Vrouw Anna van Bourgondië, Vrouw van Ravenstein, en Vrouw Anna van Borselen, Vrouw van Beveren. Deze voor voornoemde 3 Joden kwamen gelopen uit die schepen, die met vrouw Janna uit Spanje gekomen waren hiervoren gementioneerd. "

De reden van deze bekering blijkt niet uit de overlevering. Prins noemt Jodenhaat onder deze lichtung Zeeuwsche Marranen een reden die hun bekering tot christen veroorzaakte. ¹⁹

Een andere mogelijkheid lijkt meer aannemelijk. Werden elders Joden ook niet gedoopt in de aanwezigheid van vooraanstaande personen?

Een jaar eerder (1496) werd te 's-Hertogenbosch een Jood (Jacob van Almaengien) gedoopt. Hij kreeg de naam Philips van Sint Jan. Ik doopplechtigheid werd bijgewoond door hertog Philips, heer Jan van Bergen, Cornelis van Sevenbergen en andere grote heren. Mendels zegt over deze bekeringsgeschiedenissen het volgende:²⁰ "Overgang tot het christendom was dan wel het enige middel, om uit de ellende te geraken. Wie het toepaste kreeg niet slechts de belofte van gelukzaligheid hiernamaals, op staande voet kwam hij al in een betere conditie. Bekeerlingen mochten zich namelijk vaak in de belangstelling van grote heren verheugen. Zo was bij de kerstening van een Jood en een Jodin, die in 1398 in de Grote Kerk te 's-Gravenhage plaats vond, niemand minder dan graaf

¹⁸. Van Houtte, a. w., p. 116: Veere was in die tijd ook een belangrijke havenstad. Van 1508 tot het eind van de 18de eeuw was de Schotse natie er gevestigd. De handel in wol en huiden stond er centraal.

¹⁹. Prins, a. w., p. 30.

²⁰. G. Kalff, Nog iets over de vroegste geschiedenis der Joden in Nederland, De Gids LXXVII (1913) dl. 1, p. 176.

-30-

Albrecht met zijn gevolg aanwezig. De aspirant christenen waren op kosten van de grafelijke kas in groene klederen gestoken en hadden bovendien na afloop der plechtigheid elk een stel nieuwe linnen onderklederen in ontvangst te nemen."²¹

Een laatste bericht uit de 15de eeuw uit Middelburg. Daar werd op 26 januari 1489 Alonsse Alonsse zoon afkomstig uit Spanje tien jaar verbannen uit Holland, Zeeland en West-Friesland:

"Overmits dat hij heeft geblasphemeerd op den naam van God Almachtige en op den naam van de glorieuze Maagd Maria."²²

De Alonsse Alonsse zoon, hoogstwaarschijnlijk een Marraan, mag pas naar Middelburg terugkeren als hij een pelgrimage heeft afgelegd naar Cyprus en daarvan een bewijs kan afleggen.

21 . I. Mendels, *De Joodse gemeenschap te Groningen*, Groningen 1910², p. 9. M. Silberberg-Boas, Een andere kijk op het vluchtelingenvraagstuk in het midden van de zeventiende eeuw. In *Studie Rosenthaliana* XIX vol. 1 May 1985, p. 101, spreekt over doopceremonies van Joden in Zweden onder Karel XI, waarbij de koninklijke familie als het ware peetvader was bij de doop van Joden.

22. Unger, *Bronnen* dl. 1, a. w. p. 330.

- 31 -

HOOFDSTUK VIER.

BRUGGE EN ANTWERPEN, VOORLOPERS VAN MIDDELBURG

IV. 1 Komst van Marranen naar Vlaamse handelssteden.

De Marranen die Portugal moesten verlaten vestigden zich met name in de Nederlanden. Voordat er van vestiging in Middelburg en Vlissingen sprake was, hadden de Marranen zich al gevestigd in Brugge en Antwerpen. Met name in Brugge ging het nog om Portugezen en Spanjaarden. Hier hadden zij zich al gevestigd voordat van een Inquisitie sprake was. 1

Antwerpen, het centrum van de Afrikaanse handel voor de staats- rechterlijke eenheid, die Spanje en de zeventien provinciën (van 1580-1640 ook Portugal) vormden, was favoriet. 2

Brugge was tot 1515 de thuishaven van de Portugese natie geweest. De verzanding van het Zwin maakte dat de kooplieden, ook die van de andere naties, de stad verlieten. Ook de vijandige houding van Maximiliaan, die de Portugese natie in Antwerpen bijzondere rechten had verleend, was een belangrijke reden tot vertrek. 3 De meeste leden van de Portugese natie, die na 1526 naar Vlaanderen kwamen, waren Marranen. Zij waren het die in Portugal actief waren geweest in handel en scheepvaart. De komst van de Portugese natie maakte dat Antwerpen uitgroeide tot dé wereldhaven. Als bankiers en reders gaven zij een grote impuls aan de koloniale handel die zich in Antwerpen concentreerde. 4

De Nederlanden werden ook de plaats waar de Marranen zeer grote godsdienstvrijheid genoten. Maar is het vreemd dat economische bloei en (godsdienst)vrijheid samengaan? Was dat in Spanje ook al niet het geval toen de Moslims, samen met Christenen en Joden vreedzaam naast elkaar leefden (perioden in 10de, 12de en 13de eeuw)?

1. Adelberg, a. w. p. 66.

2. Dalberg, a. w., p. 164.

3. J. Meyer, Joodsch Weekblad 3 (1941), p. 5. Dalberg, a. w., p. 165.

4. Hierbij moet rekening gehouden worden met het feit dat de grote ontdekkingsreizen van Columbus en Vasco da Gama nieuwe markten openlegden.

- 32-

De havens in Vlaanderen waren voor Zeeland, Middelburg in het bijzonder, van groot belang. Middelburg en ook andere Zeeuwse (Zierikzee, Arnemuiden) en Brabantse (Bergen op Zoom) havensteden lieten geen middel ongebruikt om de rijke kooplieden tot zich te trekken en zo als voorhaven van Antwerpen te functioneren. 5

5. Prins, a. w., p. 28.

- 33-

HOOFDSTUK VIJF.

VAN TELGEN UIT MARRAANSE GESLACHTEN TOT LEIDERS VAN HET OPKOMEND PROTESTANTISME.

V. 1. De families Perez en de la Palma.

Louis Perez 1 vertrok rond 1520 uit zijn woonplaats Middelburg naar Antwerpen. Hij was een van de eersten van de Portugese natie in Middelburg. 2 Marcus Perez, de zoon van Louis Perez en Louise Segura, werd in 1527 3 in Middelburg geboren. Deze Marcus Perez woonde later ook in Antwerpen. Daar werd hij door spionnen van de Inquisitie als "Spaignol, juif de race" aangeduid. 4 In Antwerpen zijn Marcus Perez en zijn broer Louis calvinist geworden. 5 Samen met Martin Lopez 6 behoorden zij tot de voornaamste calvinistenleiders. 7

Op 23 april 1568 verklaren zes Antwerpse calvinisten "Amateurs de la patrie" dat zij Prins Willem van Oranje zullen steunen ter wille van "la liberté de la religion". Marcus Perez ondertekende deze verklaring als eerste. Gans geeft het antwoord van Willem van Oranje op deze verklaring. Hij zegt: "niet alleen zijn bezittingen in te zetten, maar ook 'sa propre personne et de tout ce que reste et son pouvoir pour commencer, et entreprendre ung si grand faict (...) le feict de la liberté de la Religion et de la patrie'." 8

Marcus Perez smokkelde, mede gesteund door deze reactie ketterse lectuur naar Spanje, waaronder dertigduizend stuks van Calvijns Institutie.

1. Louis of Emanuel Perez of Peris. Zijn paspoort stond ook op Meester Bernardt, mogelijk om zo meer veiligheid te genieten tegenover de ook in de Nederlanden aanwezige spionnen van de Inquisitie.

2. Prins, a. w., p. 96.

3. Prins, a. w., P. 06.

4. Prins, De voorgeschiedenis der Hollandsche Joden, Amsterdam 1929, p. 469.

Prins, Vestiging, p. 96.

5. Prins, Vestiging, p. 98. B. Boerwinkel, Einde of nieuw begin, Baarn 19776, p. 197.

6. Martinez Lopez is mogelijk de broer van Ursula Lopez met wie Marcus Perez is gehuwd. Ursula Lopez gaf godsdienstonderricht in het Calvinisme, te Antwerpen.

7. Prins, Vestiging, p. 30.

B. M. H. Gans, Memorboek, Baarn 1978, p. 19.

- 34-

De internationale rederij en de betrokkenheid bij het pepermonopolie verschafte de familie Perez de financiële middelen voor de opbouw van het calvinisme. Huize Perez is de ontmoetingsplaats van protestanten onder wie, de in Middelburg geboren Pieter Ximines (1504)⁹ en Petrus Dathenis, de psalmberijmer.

In het woonhuis van Marcus Perez komt in september 1566 het beroemde verzoekschrift tot stand, waarin koning Philip II om godsdienstvrijheid wordt verzocht. Als tegenprestatie bieden zij hem drie miljoen gulden. Prins ziet dit gebeuren als: "een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van West-Europese tolerantie, en dit door twee zonen Juda's."¹⁹

De conclusie, te stellen dat het calvinisme zich ook (!) ¹¹ heeft gerekruteerd uit

Marranen, is gerechtvaardigd.

De neef van Marcus en Louis Perez, Pieter de la Palma, werd ook calvinist. Zijn zonen, Marcus en Salvador de la Palma, volgden hem in deze beslissing. 12

In Middelburg sloten de Heniossa's zich bij het calvinisme aan. 13

Naar het voorbeeld van Marcus Perez herbergden de de la Palma's ook predikanten. Volgens de overlevering werd het eerste Avondmaal gehouden op een bovenkamer in het huis van

9. Vgl. Pieter Ximerius. Prins, Vestiging, p. 34.

Smallegange, a. w., p. 324.

10. Prins, Vestiging, p. 101.

11. R. Fruin, Tien jaren uit de Tachtigjarige Oorlog 1598-1608, Utrecht 1959, p. 181. Hij stelt dat het Calvinisme zich rekruteerde uit Wederdopers. Deze opmerking behoeft aanvulling. Zo stamde de voorman van de Luthersens te Antwerpen, Ferdinand Bernuy - voormalig schepen van Antwerpen - ook uit een geslacht van Spaans-Joodse vluchtelingen.

12. Voor het geslacht de la Palma, zie Smallegange p. 606 en Nagtglas, De Kerkenraad, diverse tabellen met de vermelding van de diakenen en ouderlingen, waarin ook de la Palma's regelmatig voorkomen.

13. Prins, Voorgeschiedenis, p. 469.

Prins, Vestiging, p. 103.

- 35-

Salvador de la Palma, in de lange sepierstraat, wijk F no. 33. Wegens het huisvesten van predikanten en het bijstaan van kerkenraadspersonen bij het aanbieden der drie miljoen gulden om vrijheid van godsdienst te verkrijgen¹⁴ werd hij in 1568 door Alva gebannen. 15

Opvallend is de tekst die de aanbieding van de drie miljoen gulden vergezelde:

"Doch al waren zij (de calvinisten) zoo groote ketters als de Joden men kon hun echter de verzochte vrijheid geven. De Paus die zich het hoofd der Kerk en onfeilbaar noemt, onderhield zelf de Joden, gezworen vijanden van den Heere Jezus Christus, en vergunde hun Synagogen en oefeninge van hunnen godsdienst binnen (zijn Staat) Rome ... 16

Hoopten de oud-Marranen op deze wijze de overheerser naar de mond te praten om zo godsdienstvrijheid te krijgen en ruimte om vrij handel te drijven?

Wegens de ban week Salvador de la Palma uit naar Engeland en diende de gemeente te Middelburg na zijn terugkeer als diaken en ouderling. 17

Een van de gasten van Salvador de la Palma was Jan Jansz. 18 De Niose (= Heniossa). Hij woonde de hagepreken, die ook ten huize van Salvador de la Palma werden gehouden, bij. In Zeeland bood hij, als hoofd van de petitiebeweging, het verzoekschrift op het Middelburgse stadhuis aan. Ook hij moest uitwijken om aan Alva te ontkomen. 19

14. Nagtglas, De Kerkenraad, p. 203 geeft citaat uit de vonnissen van de hertog van Alva d. d. 17 augustus 1568.

15. Nagtglas, De Kerkenraad, p. 3.

16. Prins, Vestiging, p. 30.

17. 3. van Vloten, De middelburgsche beroerten, Utrecht, 1873, p. 204. Hier warden ook de namen van anderen genoemd die de stad verlieten "ter cause van de religie ende oproer".

J. W. te Water, Kort verhaal der Reformatie van Zeeland in de 16de eeuw, Middelburg 1756, 108 v.

18. De Niose = Heniossa was familie van de la Palma.

Prins, Vestiging, p. 103.

Te Water, Kort verhaal, p. 106.

Van Vloten, a. w., p. 11, 101 vv., p. 162.

19. zie noot 17.

-36-

V. II. Terugblik. Het proces tegen Diego Mendes en de plakaten van de keizer tegen de Marranen.

De opkomst van het protestantisme en de weg naar algemene geloofsvrijheid werden ruw onderbroken door plannen van Karel V om de Marranen uit de Nederlanden te verdrijven 20 Op 30 maart 1526 nam Karel V maatregelen tegen de Marranen. In dat jaar was, tengevolge van de situatie in Portugal, een uittocht van Marranen richting de Nederlanden op gang gekomen.

Binnenkomende Marranen mochten maar 30 dagen in de Nederlanden blijven en onbelemmerd handel drijven. Speciaal verlof was nodig om dit verblijf te verlengen. 21

Op 17 april 1530 benoemde Karel V Cornelius Duplicus De Schepper tot Inquisitiegeneraal. De belangrijkste Antwerpse Marranen werden opgepakt. Onder hen was ook Louis Perez, de latere calvinistenleider. Verder behoorden tot de groep: Diego Mendes, Emanuel Serano en Gabriël de Negro. De laatste wist te vluchten. Emanuel Serano kreeg spoedig zijn vrijheid terug. Louis Perez kwam samen met een groep anderen vrij na betaling van 15 duizend ducaten, benevens 1272 pond en 155 schellingen grooten vlaams. 23

Tegen Diego Mendes werd een schijnproces gevoerd. 24 Hij werd uiteindelijk, begin september 1532, na betaling van 50.000 ducaten op borgtocht vrijgelaten. 25 Zijn zaak werd geseponeerd. Dit gebeurde onder druk van het Antwerpse stadsbestuur en de Portugese natie. Zij wisten hun contacten en invloed bij het Brusselse hof te gebruiken.

Enige jaren later (1536) mochten de Marranen vrij naar Antwerpen komen en gaan. Zij genoten er dezelfde rechten als andere kooplieden. 26 Deze vrijheid was van korte duur. Een nieuw plakkaat volgde op 17 juli 1549. Hierin dwong Karel V "alle

20. J. Meyer, De komst der marranen, Joodsch Weekblad 20 (1941), p. 5.

21. Prins, Vestiging, p. 50.

22. Prins, Vestiging, p. 54.

23. Prins, Vestiging, p. 57 v.

24. J. Wegg, Ontwerp 1477 - 1559, London 1916, p. 197 v.

25. Prins, Vestiging, p. 63.

Antwerpsch Archievenblad, deel 7, eerste reeks, z. j., p. 217 - 234 geeft een verslag van de verdediging van Diego Mendes.

26. Schmidt, a. w., p. 15.

-37-

nieuw-christenen, wanneer zij niet reeds langer dan zes jaar in Zeeland, Brabant of Vlaanderen aangekomen waren, het land te verlaten. "27 Nadat op 29 april 1550 de Inquisitie officieel werd ingevoerd tekent Karel V op 30 mei 1550 het uitdrijvings-decreet der Marranen uit alle Nederlanden. Vanwege de bepaling van zes

jaar kon een belangrijk aantal Marranen blijven. Met name voor een stad als Antwerpen, die vocht tegen een naderende ondergang, was dit van belang.

Rogier zegt, als hij spreekt over de emigratie van protestanten in deze periode:

"Beide verschijnselen: het protestant worden en het emigreren, wat ook hun volgorde geweest zij, hebben in hoofdzaak economische oorzaken."²⁸

Het is heel goed mogelijk te verdedigen: het streven naar godsdienstvrijheid en het emigreren hebben in hoofdzaak economische oorzaken; want niet alleen protestanten emigreren, ook Marranen deden dit en keerden elders tot het Jodendom terug²⁹. Door Marx en Brugmans wordt de positie waarin de Nederlanden tussen 1555 en 1572 verkeren gezien als een "uitgeput, diep ongelukkig land. Alleen in de Franse tijd waren de Nederlanden er slechter aan toe."³⁰ Toch bleef door de opstelling van het stadsbestuur van Antwerpen het aantal Marranen, voor een groot deel ook bestaande uit vluchtelingen uit de Noordelijke Nederlanden, groeien³¹. De Marranen waren in Antwerpen geliefd vanwege hun hervormingsgezindheid en hun verzet tegen de katholieke Spaanse overheersing.

Een brief van Philips II aan de regent op 25 november 1564 maakte voor het eerst melding van een clandestiene synagoge in Antwerpen. ³²

27. Prins, Vestiging, p. 90.

28. L. J. Rogier, Terugblik en uitzicht 1, H. T. 16 (1938), p. 32. Ernstig moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat de katholieke Rogier een stuk beschamend handelen van de katholieke inquisitie tracht weg te moffelen.

29. De familie Mendes vertrok toen de rekatholisering in Antwerpen op gang kwam naar Turkije.

Vgl. Prins, Voorgeschiedenis, p. 469.

30. Rogier, a. w., p. 33.

31. Prins, Vestiging, p. 101. Ullmann, a. w., p. 8. De verdrijving van kardinaal Granville (1566) door calvinistische Oranjeaanhangers betekende een stimulans voor de komst en vestiging van de marranen.

32. Schmidt, a. w., p. 35.

- 38-

De beeldenstorm die in 1566 uitbrak, kon alleen ontstaan vanwege de groeiende economische malaise. Met name ging het in die periode om de stagnatie van de graanimport uit het Oost-zeegebied.

Van 1577-1585 stond Antwerpen onder Nederlands calvinistisch bestuur. ³³ De katholieken werd op 1 juli 1581 het houden van katholieke diensten in Antwerpen verboden. In die periode nam de geloofsvrijheid voor de Marranen juist toe. Na de Pacificatie van Gent (1576)³⁴ verzochten zij aan de Staten-Generaal te Brussel om openlijk als Jood te mogen leven. ³⁵ Op 22 oktober 1577 werd hun dit impliciet toegestaan, middels de "Brieven van sauvegarde voor de Portugese natie binnen deze landen residerende Ferdinando Alvarez de Toledo (1507-1582), beter bekend als Alva, werd in 1566 door Philips II (1555-1581) naar de Nederlanden gestuurd om de rust te herstellen. De door hem in 1569 ingestelde belastingen³⁷ die in eerste instantie d. m. v. afkoping werden uitgesteld tot 1571, betekenden een toename van het verzet tegen het Spaanse bewind en een nog sterkere achteruitgang van de economie van Antwerpen. Vele buitenlandse kooplieden verlieten de stad en vertrokken naar elders. Onder hen waren ook vele Marranen. De Portugese kooplieden gingen naar Londen, Emden, Hamburg, Bremen, Keulen³⁸ en Frankfort a. M. Dat niet allen vertrokken bleek uit het feit dat de Portugese natie in 1574 12.000 Pond Artois bijdroeg aan een

door Antwerpen uitgeschreven lening ter afkoop van de Spaanse soldaten. 39

33. Salomon, a. w., p. 146.

34. Met de Pacificatie van Gent kwam een verbond van de Nederlanden onder de prins van Oranje tot stand, gericht op de verdrijving van het Spaanse leger.

35. Dalberg, a. w., p. 192.

36. Dalberg, a. w., p. 192.

37. Adelberg, p. 70.

De door Alva ingevoerde belastingen waren de 110ste penning (éénmalige heffing van 1 pct op alle bezit), de 20ste penning (5 pct op de verkoop van onroerend goed) en de 10de penning (10 pct op roerend goed).

38. Prins, Vestiging, p. 110 noot 1 geeft aan dat het verloop van de marranekolonie in Keulen 1566 - 1587 afhankelijk is van de situatie in Antwerpen. Bij katholieke overheersing woonden er meer marranen in Keulen.

39. Engelbrecht, a. w., p. 14

-39-

Meyer vat de ontstane situatie samen: "Gedurende de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog eindigde - mede in verband met de inneming van Antwerpen - de eerste episode uit de geschiedenis der Marranen in de Nederlanden. Zij verlieten Antwerpen en verplaatsten zich naar andere grote handelscentra - waaronder zich ook Amsterdam bevond." 40

Dat bij die handelscentra ook Middelburg hoorde, dat in de Gouden Eeuw tot tweede havenstad van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (na Amsterdam) zou uitgroeien, komt in het vervolg uitvoerig ter sprake. Zeker is, dat de grote exodus⁴¹ uit Antwerpen, hoewel na de val van de stad de rekatholisering is ingezet, pas in 1589 op gang kwam.

Na de verovering van Antwerpen volgde de blokkade van de Schelde. Vele Joden die niet al in een eerder stadium voor een andere haven hadden gekozen, gingen nu naar Amsterdam, dat haar bloei vooral te danken had aan de eigen handelsvloot, die Antwerpen altijd had moeten ontberen. 42

40. 3. Meyer, a. w., p. 5.

Salomon, a. w., p. 146.

41. Prins, Vestiging, p. 141: 20. 000 mensen verlaten de stad. Engelbrecht, a. w., p. 15 noemt 19. 000.

Rogier, a. w., p. 48 stelt dat 42 % van de bevolking de stad verlaat.

42. J. G. Dillen, Van rijkdom en regenten, 's-Gravenhage 1970, p. 10. Prins, Vestiging, p. 141 vv.

-40-

HOOFDSTUK ZES

MIDDELBURG IN DE ZESTIENDE EEUW.

In 1501 had de Heer van Beveren getracht een haven te maken in de Oosthoek. Middelburg verzette zich heftig tegen deze dreigende concurrentie, die Veere ten goede zou komen.

Om geheel verzekerd te zijn de concurrentie de baas te blijven kocht Middelburg rond 1508 de Oosthoek. 1

Aan Consalve de Sevilla werd in 1506 22 pond gegeven "tot lichtenisse van huishuur en ander zins". Andalusiërs uit het in verval geraakte Brugge hoopten Middelburg zo binnen te halen. 2

In 1522 werden in Middelburg twee jaarmarkten toegestaan.³ Deze versterkten de economische positie van de stad. Helaas bleven de gevolgen van de toenemende welvaart niet uit. De lasten voor de burgers werden te hoog, waardoor zij en ook kooplieden de stad verruilden voor het platteland van Walcheren. 4

In 1524 bevestigde keizer Karel V het in 1522 aan Middelburg gegeven privilege, waarin Middelburg de wijnstapel kreeg voor alle uit het westen komende wijnen. 5

Een bedreiging voor het tot bloei gekomen Middelburg stond in deze periode ($\pm$ 1530) voor de deur. De haven dreigde te verzanden en vele kooplieden weken uit naar Arnemuiden "waaruit te vreesen was, dat de geheele vernietiging van de stad, en hare welvaart soude moeten volgen 6. Door keizer Karel V werd Middelburg toegestaan een nieuwe haven te maken.

1. Boxhorn, a. w., p. 142. Smallegange, a. w., p. 508.

2. Prins, Vestiging, p. 31.

3. Boxhorn, a. w., p. 143. Smallegange, a. w., 419.

4. Boxhorn, a. w., p. 145. Smallegange, a. w., p. 419.

5. Smallegange, a. w., p. 419.

6. Smallegange, a. w., p. 421.

-41 -

In 1536 kwam Karel V Middelburg opnieuw tegemoet: 'vanaf Arnemuiden tot de stede van Nieuw Vlissingen mochte niemand maken kaaïen, havens of opslag op straffe van verbeurd verklaring van de goederen en 50 Carolus gulden boete.'⁷

De nieuwe Middelburgse haven - in 1532 voltooid - werd in 1540 vergroot en in de stad gebracht.⁸ Bovendien werd de stad versterkt met allerlei oorlogstuig. Middelburg groeide uit tot de tweede handelsstad (na Amsterdam) van de Noordelijke-Nederlanden. Ze dreef handel op Oost- en West-Indië, Brazilië, Guinea, Angola, Levanten, Italië, Frankrijk, Engeland en het Oostzeegebied. 9 Ze had het alleenrecht op de stapel van wijnen, oliën, syropen en andere natte koopmansschappen, die vanuit het westen werden aangevoerd. 10

Op 14 augustus 1529 deden burgemeester, schepenen en raden van Middelburg in vijf artikelen toezeggingen aan de factor van Portugal, Ruy Fernandes, betreffende "goet cort recht ende expeditie van justicien. 11

In 1536 lukte het de rijke Portugese vloot binnen Middelburg te doen landen. (1536, het jaar van de invoering van de Inquisitie in Portugal).

De Portugese consul kreeg vanaf 1537 de huur van zijn ambtswoning door het Middelburgse stadsbestuur vergoed. 12

Om de Portugezen in de stad te houden en niet te laten vertrekken naar Antwerpen of Bergen op Zoom kregen ze in juli 1538 van Karel V autonomie in hun rechtspraak. 13 De benoeming van Sandelijn door Karel V tot rentmeester van Zeeland Bewesterschelde zou voor de in Middelburg binnenkomende marranen grote konsekwenties hebben. 14

7. Smallegange, a. w., p. 421.

8. Prins, Vestiging, p. 73.

9. Smallegange, a. w., p. 421.

10. J. A. Goris, Etude sur les colonies marchandes meridionales á Anvers de 1488 à 1567, Louvain 1925, p. 138.

11. J. H. Stoppelaar, Inventaris van het oud-archief der stad Middelburg 1217 - 1518, Middelburg 1883, p. 120; inv. no. 1419.

12. Stoppelaar, a. w., p. 193; inv. no. 1677.

13. Stoppelaar, a. w., p. 96, inv. no. 1675.

14. R. Fruin, De rekeningen en andere stukken in 1607 uit de Hollandsche rekenkamer naar de Zeeuwsche overgebracht, p. 351; inv. no. R 778.

-42-

HOOFDSTUK ZEVEN.**HET MIDDELBURGSE MARRANENPROCES.**

Jeronimus Sandelijn, voormalig schepen van Antwerpen, schreef nog geen jaar na zijn aanstelling door de keizer een brief aan Louis Schore, het hoofd van de Geheime Raad: “. . . . alhier in Zeelandt zijn onder andere schepen gearriveert XII oft XIII schepen uuyt Portugail gelaeden met sconincx specericy welcke mede overgecomen zijn diversche Joden die men noompt nyeuwe kerstenen. (Christenen) . . .”

Op 19 december 1540 werden de gevangen genomen marranen voor het eerst verhoord. Een tweede verhoor vond op 7 februari plaats. Met name bij de oudere gevangenen bleek de Joodse afkomst duidelijker. Zes marranen bekenden besneden te zijn: Marcus Fernandes, Alvaro Gonsales, Martin Alfonso, Duarte Rodrigues, Pedro Fernandes en Loys Fernandes.

De vrouwen Helena Mendes, Leonora Fernandes, Ysabella Noengis en Maria Fernandes waren evenals bovenstaande mannen uit Spanje gevlucht na het van kracht worden van het uitdrijvingsdecreet en in Portugal onder dwang gedoopt.

Bijna allen werden uiteindelijk in vrijheid gesteld. Twee mannen werden ter dood veroordeeld: Loys Fernandes (80 jaar) en Marcus Fernandes (60 jaar). Zij weigerden aan te nemen dat Christus door de Joden gekruisigd was.

Een Spaanse Franciscaan⁴ nam Loys Fernandes, die slechts Spaans sprak, de biecht af en begeleidde hem tot de brandstapel. Zijn laatste poging Loys Fernandes te redden van de dood faalde. Hij vond dat Loys Fernandes het fides implicita (datgene wat de Kerk gebod te geloven) bezat. Het

1. A. Hazelhoff, Het marranenproces, Groningen 1983, p. 24 gaat zeer uitvoerig in op het zogenaamde marranenproces. Hieruit blijkt dat de mensen die verhoort worden van slechts vijf schepen afkomstig zijn.

2. Zie voor lijst van de gevangenen bijlage IV.

Goris, a. w., p. 652 v.

Hazelhoff, p. 26 vv.

3. Schmidt, a. w., p. 23.

4. Hazelhoff, a. w., p. 49 v.

-43-

fides explicita was voor geleerden, die zich verdiepten in de leerstellingen van het geloof. Daar behoefden gewone gelovigen zich niet mee bezig te houden. Loys Fernandes en Marcus Fernandes bleven bij hun weigering. Opnieuw vonden twee Joodse martelaren de dood vanwege hun geloof. Nagtglas beschrijft de terechtstelling aldus: "In 1541⁵ werden, volgens sententie van den geheime raad der keizerlijke majesteit, twee Joden, Marco en Louis Fernandez geheeten, waarschijnlijk om der geloofswille verbrand. De ongelukkigen werden met een schuit naar het galgenveld aan het eind der tegenwoordige oude haven⁶ gevoerd en een monnik, die daarvoor eenige stoopen wijn kreeg, was aangewezen om hen, 't lijkt haast spotternij, de biecht af te nemen. een tallooze menigte woonde de strafoefening bij 'alsoo het niet veel gezien was tot Middelburg jusiticie te doen, zonder condemnatie van burgemeesteren en schepenen'."⁷

Uit dit laatste blijkt dat het stadsbestuur het optreden van Jeronimus Sandelijn afkeurde. Dit wordt nog eens onderstreept door de volgende mededeling bij Nagtglas:

"in het archief dezer stad berust nog een bezwaarschrift der regering van Middelburg d. d. 21 Januarij 1541, aan den keizer, betreffende de handelingen van den rentmeester Bewesterschelde Jeronimus Sandelin ten opzichte der vreemde kooplieden welke te Middelburg met hunne schepen en goederen aankomende, aldaar ter zake der godsdienst werden gearresteerd, tegen de privilegiën der stad en tot groot nadeel van haren handel." 8

5. De datum van de executie is onzeker. Hazelhoff (p. 54) toont aan dat wat betreft Marcus Fernandes deze in ieder geval na 7 februari 1541 heeft plaatsgevonden.

Nagtglas, Rustplaats, p. 8, spreekt over maart zonder een bron te noemen. Schmidt, a. w., p. 23 houdt het op januari. Dit moet gezien het tijdstip van de verhoren als onjuist aangemerkt worden.

6. H5 6142, p. 45, zegt: "Hals of Doodrecht werd voortijds gedaan bij de Noord-dampoort tot op den 10 Juny 1546 en mindere straffen voor het stadhuys".

7. Nagtglas, Rustplaats, p. 8.

8. Nagtglas, Rustplaats, p. 7 v.

-44-

Deze brief mocht het leven van Loys en Marcus Fernandes niet redden. Het protest van het Middelburgse stadsbestuur had tot gevolg dat burgemeester Valladolid, zelf van Spaanse afkomst,⁹ bijgestaan door enkele leden van Wet en Raad zich moest verantwoorden tegenover de Geheime Raad (27 januari 1542)¹⁰ Uiteindelijk besloot het college van Wet en Raad de zaak in der minne te schikken (29 april 1542)¹¹, nadat de procureur-gene- raal Bousot ten gunste van Sandelijn had beslist. ¹² Het gevolg was dat de marranen voorlopig nog vogelvrij waren in Zeeland.

9. Prins, Vestiging, p. 81.

10. Stoppelaar, a. w., p. 232, inv. no. 1785 en p. 234, inv. no. 1790, p. 233, inv. no. 1787.

11. Stoppelaar, p. 238, inv. no. 1804.

12. Stoppelaar, p. 234, inv. no. 1791.

-45-

HOOFDSTUK ACHT.

DE VESTIGING VAN PORTUGEESE JODEN IN MIDDELBURG IN DE ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW.

VIII. 1. Was er sprake van vestiging in de zestiende eeuw?

Enige decennia later woedde de beeldenstorm in Middelburg. Evenals in Antwerpen, dat al eerder ter sprake kwam, bracht de beeldenstorm ook in Middelburg de godsdienstvrijheid een stap dichterbij. De samenkomsten ten huize van de la Palma's werden al genoemd. 1 Enige tijd daarna, op 25 september 1567, kreeg de Hervormde gemeente een schuur of pakhuis buiten de Zuid-Dampoort. De periode dat de Hervormden hun "predikatieën" konden houden, was van korte duur. Op 10 februari 1567 volgde een verbod. 2

Onder dreiging van Alva's komst weken vele Hervormingsgezinden uit. Kort na Alva's komst in de Nederlanden (augustus 1567) werd op 20 september 1567 het volgende afgekondigd: "dat ieder poorter of ingezetene op zon en heilige dagen de hoogmis zou moeten bijwonen." 3

De Hervormde gemeente was in Middelburg vernietigd, de Rooms- Katholieke eredienst in ere hersteld. Bovendien had de stad de schade, veroorzaakt door de beeldenstorm, moeten vergoeden. Enige jaren later kwam een gunstige wending voor degenen die hunkerden naar politieke en geloofsvrijheid. Op 18 februari 1574 gaf de Spaanse bevelhebber Mondragon Middelburg over aan de Prins van Oranje. Aan een kostbaar beleg van de stad, van 1572-1574, was een einde gekomen. 4 Na een korte inzinking van het Middelburgse handelssysteem brak enige tijd later een periode van bloei aan. 5

Voor Holland begon na de slag bij Den Briel (1572) en de overgave van Amsterdam (1578) aan de prins van Oranje ook het

1. A. Is-Gravezande, Tweede Eeuw-gedachtenis der Middelburgsche vrijheid, Middelburg 1774, p. 35.

2. Nagtglas, De Kerkenraad, p. 6.

3. Nagtglas, De Kerkenraad, p. 7.

4. Boxhorn, a. w., p. 149 v. 5. W. S. Unger, Geschiedenis van Middelburg in omtrek, Middelburg 1966, p. 17.

-46-

economisch herstel. 6 Veel uitgewekenen kwamen vanaf dat moment naar de Nederlanden terug. 7

De Unie van Utrecht werd in 1579 gesloten. Volledige godsdienstvrijheid was één van de uitgangspunten. Het dertiende artikel luidde:

"Dat aen nyemant ter cause van de Religie zal mogen achterhaalen of te onderdrucken." 8

Hierdoor werd het in theorie mogelijk dat marranen rechtstreeks uit Portugal en andere landen waar ze zich gevestigd hadden in de Noordelijke-Nederlanden konden gaan wonen.

Na de verovering van Antwerpen en het herstel van het Katholicisme in de zuidelijke en oostelijke gewesten volgde een nieuwe groep. 9

De stapel van Engels laken werd in 1582 overgebracht van Antwerpen naar

Middelburg en Stade. Vanuit Zeeland en Holland kwam ook een levendig scheepvaartverkeer op gang naar het noorden van Spanje. Wol uit Castilië was het voornaamste produkt. 10

In 1580 vormden Spanje en Portugal praktisch een eenheidsstaat. De dood van de gevallen Portugese troon pretendent in 1595 versterkte deze situatie alleen maar. Hierdoor is de positie van de Portugese natie, dus ook van de marranen, gewijzigd. Zij waren uit het Iberisch schiereiland gevlucht, vanwege de Inquisitie en nu werden zij in de Nederlanden gezien als Portugezen, de grootste vijand van de Republiek.

6. Smallegange, a. w., p. 317.

Boxhorn, a. w., p. 149.

7. Rogier, a. w., p. 47.

8. geciteerd naar J. Zwarts, De vestiging der Sephardiem in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, p. 15.

9. J. G. L. A. Briels, Zuidnederlandse immigratie en onderwijs in de Republiek omstreeks 1572-1630, Spiegel Historiae 15 (1980), p. 649.

A. A. van Schelven, Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigratie in het laatste kwart der 16de eeuw, 's-Gravenhage 1919, p. 14.

J. A. van Houtte, a. w., p. 110 en p. 116: Tussen 1477 en 1567 schreven zich 6888 nieuwe burgers in te Middelburg. Na de val van Antwerpen verleende de stad tussen 1580 en 1591 aan 1174 vluchtelingen het burgerschap.

P. Synke, Gevolgen van de val van Antwerpen, De Faam, 21 augustus 1985 G. A. Fokker, Iets over de bevolking van Middelburg vóór 1795, Middelburg 1875.

10. Dillen, VRR, p. 105.

Stoppelaar, a. w., p. 163, inv. no. 2710

11. Prins, Vestiging, p. 126.

-47-

"Door dit laatste", stelt Meyer, kwamen hun handelsbetrekkingen ten eerste in den knel, terwijl bovendien hun staatsrechtelijke positie als burgers gevaar liep. Tezamen met hun historische gehechtheid aan Joodsche vormen en herinneringen, waren deze overwegingen mede doorslaggevend bij hun terugkeer tot de Joodsche gemeenschap."12

Ging deze redenering voor Zeeland ook op? Enige decennia eerder waren het juist marranen die zich inzetten voor het Calvinisme. Juist in die paar decennia zit het verschil. De politieke situatie in zowel Portugal als de Nederlanden was, zoals hiervoor al aangegeven, volkomen veranderd.

In zekere mate moet er in Zeeland sprake geweest zijn van geloofsvrijheid. Smallegange merkt daarover op:

"Voorts alhoewel in Zeeland allen de Gereformeerde Religie voor den publyken en hoogst-ingevoerden Godtsdienst aangesien en gehouden moet worden, soo is nochtans door de groote vryheit der ingeset enen en tot meerdere aanqueking van koophandel en verkeerung met andere volkeren doorgaans ten insicht van andere Religiën, en gevoelen soodanigen bescheiden gebruikt geweest, dat nooit iemand dienthalven van de Overigheid in syn gemoed en gewisse ondersocht of gequollen geweest is, behalven dat men openbare lasteraars tegens de hoogste gronden der Christelyke Religie met bannissement en schavot tering somtijts sou mogen gestraft hebben. ...13

Wat deze "geloofsvrijheid in zekere zin" betekende zal in het vervolg blijken. Feit is

dat Mennisten of Wederdopers in de Zeeuwse steden hun godsdienst mochten uitoefenen.

In 1577 werd aan de Mennisten bij akte door Prins Willem van Oranje toegestaan om ook in Middelburg hun eigen vorm van eed te mogen zweren. 14 Dit werd nog eens bekrachtigd door Prins

12. Meyer, a. w., p. 5.

13. Smallegange, a. w., p. 383.

14. Zeelands Chronyk Almanak, Middelburg 1783, p. 818 v.

-48-

Maurits in 1593. 15 Wat de eigen eed voor de Joden in Nederland betreft mag aangenomen worden dat deze niet van voor 1616 dateerde. 16

Toen de Mennisten geloofsvrijheid werd toegestaan, 17 gold deze in Middelburg nog niet voor de Joden. Rond 1578 was Middelburg nog niet bereid Portugezen als Joden op te nemen. 15 De reden van de afwijzing is niet bekend.

Op 14 maart 1586 richtte de Keulse marranen zich tot de Staten van Zeeland. Tot deze groep zullen ook eerder uit Antwerpen uitgeweken marranen behoord hebben. 19 Dit verzoek werd doorverwezen naar de Graaf van Leicester, de toenmalige regent van de Nederlanden.

Salvador de la Palma herhaalde op 24 januari 1587 dit verzoek. 20 De beslissing viel positief uit. Vooruitlopend op uitspraken van de Staten-Generaal verleende de Staten van Zeeland aan de Portugese natie octrooi of sauvegarde. Pas nadat ook de

16. Bij een resolutie van 8 november 1616 werd te Amsterdam de volgende eed afgekondigd: "Gij sweert den Almagtigen ende levendigen God, die hemel ende aerde geschapen heeft, ende Mosem sijne wetten gegeven, oprecht ende waerachtig te wesen 't gene u alhier gevraegt ende voorgehouden word; en so gij in 't geheel ofte deel iets valschlick ofte t'onrechte verklaert, dat gij u alle tijdelicke ende eeuwige straffen, vermaledijdingen, plagen ende straffen onderwerpt, welcke den God Israëls over die van Sodom en Gomorra, ook Corah, Dathan ende Abiram heeft gesonden, ende allen den soodanigen gedreygt, die synen name valschelick ende lichtvaerdelick aenroepen en gebruycken. Soowaerlick helpe of straffe u den almagtigen en alwetenden God, schepper des hemels endeaerden. "

De getuige, die gedurende de plechtigheid met gedekten hoofde had te staan, antwoordde hierop: Amen. Geciteerd bij Mendels, a. w., p. 50.

15. Smallegange, a. w., p. 384.

Een afschrift van deze eed werd geplaatst in de constumen van Middelburg in 1653. Daar is bijgeschreven: "Dit gelesen synde moet den Jood syn hoet opsetten en seggen amen. " Geciteerd bij Ch. Boasson, De eed der Joden in Nederland, Amsterdam 1933, p. 20 v.

Zie ook: C. Reynders, Van Joodsche Natiën tot Joodse Nederlanders, Amsterdam 1969. Hij schrijft: "In Holland en Zeeland wordt in 1675 een aan Amsterdam gelijklopende eed van doleantie in belastingzaken opgelegd".

17. Zeelands Chronyk Almanak 1783, p. 818 v. : Antwoordt op de vraag of alle inkomende poorters tot het doen van de eed verplicht zijn: " Ja, behalve de Doopsgezinden (. . .) mits doende de belofte".

18. Dalberg, a. w., p. 193.

Prins, Vestiging, p. 155.

20. Notulen Staten van Zeeland 1587, p. 20.

-49-

Staten-Generaal, op 11 februari 1588 21aan de Portugezen een vrijbrief gaf, vestigden zij zich in de Nederlanden.

Op 24 augustus 1591 wilden verscheidene Keulse Portugezen, bankiers en reders, de handel van het "vijandige" Antwerpen op de Zeeuwse havens gewaarborgd zien. Dalberg zegt hierover: "Nog een jaar lang lag het verzoekschrift ter deliberatie bij de Staten-Generaal in Den Haag." 22

Wat de rol van Don Samuel Palache 23 de gezant van de koning van Marokko, betreft, zijn velen van mening dat hij in 1591 in Middelburg woonde en bij de magistraat pleitte voor vestiging van de Joden in deze stad. 24

Ullmann²⁵ laat Palache zelfs een rol spelen in de volgende geschiedenis.

"In 1593 verliet een groep marranen onder leiding van Jacob Tirado Portugal. Hun schiep viel in handen van de Engelsen, die op alle schepen onder Spaanse vlag jacht maakten. Na een kort oponthoud in Engeland kregen de marraanse vluchtelingen hun vrijheid terug en mochten afvaren naar de Nederlanden. Door een hevige storm raakte hun twee schepen uit de koers. Zij slaagden er in Emden te bereiken. In die tijd kende deze plaats een bloeiende gemeente bestaande uit Duitse Joden. Door Moses Uri werden zij in het Jodendom opgenomen. In Emden konden de kersverse Portugese Joden niet blijven. De stad had

21. Engelbrecht, a. w., p. 17.

Op 30 juli 1592 werd de sauvegarde bij nieuwe akte zo geïnterpreteerd dat ook goederen en koopmanschappen van diegenen van de Portugese natie die te Antwerpen en andere vijandelijke plaatsen woonden in de sauvegarde werden opgenomen.

22. Dalberg, a. w., p. 196.

23. Encyclopedie Judaica, Jeruzalem 1971 - 1972, dl. XIII, p. 16 v.

24. Unger, Geschiedenis, p. 42.

G. Brandt, Historie der Reformatie, Amsterdam 17883, p. 588.

Koenen, Geschiedenis van de Joden in Nederland, a. w., p. 422.

Zwarts, Vestiging, p. 16.

Smit, Joden, p. 10. -

Hiertegen 5. Seeligmann, Die Juden in Holland, eine Charakteristik, Kopenhagen 1923. Hij stelt evenals Dillen in Brugman/Frank, a. w., p. 565 het eerste bezoek van Palache op 1608. D'Ancona, in Brugman/Frank, a. w., p. 212, laat Palache voor het eerst in 1609 naar Nederland komen.

Dillen stelt in V. R. R., p. 83, dat de Staten-Generaal in 1605 een afgezant naar het paleis van de sultan van Marokko zonden met de opdracht diplomatieke betrekkingen aan te knopen. "Deze zending had geen direct resultaat, doch enige jaren later verscheen de Joodse koopman Samuel Palache als afgezant van de sultan⁴ⁿ Den Haag en deze schrandere diplomaat slaagde erin om in 1610 een verdrag tussen de Republiek en Marokko tot stand te brengen

25. Ullmann, a. w., p. 11 vv.

-50-

hen in economisch opzicht geen toekomst te bieden. Moses Uri²⁶ raadde hen aan naar Amsterdam te reizen. Uiteindelijk kwam de groep - na een kort oponthoud in Maarssen, waar ze niet welkom was - in Middelburg aan. Daar troffen zij de "Amsterdamse Jood" Samuel Palache. Hij maakte het stadsbestuur duidelijk wat een voordeel het zou betekenen als de stad deze groep rijke mensen op zou nemen. Ullmann besluit dat vanwege de starheid van de Hervormde geestelijken, die alles wantrouwden wat

uit Spanje kwam en vanwege de religieuze intolerantie, de vestiging in Middelburg niet doorging. De groep ging vanuit Middelburg naar Haarlem, dat net zo min als Middelburg bereid bleek tot opname. Uiteindelijk vestigde de groep zich in Amsterdam. "

Van diverse zijden is inmiddels aangetoond dat het verhaal op onwaarheid berust. 27 Palache kwam pas vele jaren later voor het eerst in Nederland? Nat de groep Joden betreft, Middelburg hebben ze zeker niet aangedaan. 29

De omzwervingen van Jacob Tirado 30 kunnen dus voor onjuist gehouden worden.

26. Encyclopedie Judaica, dl. 16, p. 6. Mozes Uri ha Levi (1625-1715).

27. De Leeuw, a. w., p. 11, zegt: "Tussen 1580 en 1590 trachtten vele uitgewekenen zich te Middelburg te vestigen, maar de toenmalige predikanten, die voor de godsdienstvrijheid van anderen evenmin iets gevoelden als de R. C. geestelijkheid, verkregen dat de Israëlieten geweerd werden.

H. L. Benthem, HolAndischer Kirchen- und Schulstaat, Frankfurt 1698, p. 624, vermeldt dat de Joden zich aanvankelijk in Zeeland wilden vestigen, dat toen een grote handel tot zich zou trekken. Omdat de predikanten zich daartegen verzetten, gingen ze naar Amsterdam, waar ze opgenomen werden.

Ik deel de mening van Prins, Vestiging, p. 124 noot 1, die van mening is dat deze onwelwillende houding van de predikanten mogelijk in de tijd dat Benthem schrijft (1698) in Middelburg heerste. Het plan van oorspronkelijke vestiging acht hij onjuist.

Tegen deze mening: o. a. ook nog 5. Seeligmann, Die Juden in Holland, in Niederl5ndisches Jahrbuch II 1924, p. 209.

28. zie noot 24.

29. Prins, Vestiging, p. 124 en p. 171, vergelijkt het verhaal van Jacob Tirado met dat van de socianenleiders Ostrorodt en Woidowski. Hij typeert ze als legendarische geschiedenissen met een historische kern.

30. Naar Jacob Tirado werd de eerste Portugees-Joodse gemeente in Amsterdam Beth Jacob genoemd, Gans, a. w., p. 30

- 51 -

VIII. 2. PAULO JACOMO PINTO, een van de eersten.

Paulo Jacomo Pinto moet een van de eerste Portugeese Joden geweest zijn, die aan de basis van de - weliswaar kleine - Portugees-Joodse gemeente in Middelburg heeft gestaan. Gans³¹ is van mening dat Paulo Jacomo Pinto (als Jood Jacob Jesserun)³² in 1641 een huissynagoge inwijdde aan de Rouaansekade no. 17. ³³ In dit huis woonden later Isaac Semach Ferro, Spaans consul te Middelburg en koopman - neef van Paulo Jacomo Pinto - en daarna Benjamin Dionis de Casserez, eveneens koopman. ³⁴

In 1625 woonde ook senhor Abraham van Seres, een van de directeuren van de West-Indische Compagnie, in Middelburg. ³⁵

Van Nederveen is van mening dat een aanzienlijk aantal Sefardiem vanuit Middelburg zich in Brazilië vestigde. ³⁶

Brazilië stond van 1634 tot 1654 onder Nederlands bestuur. ³⁷

31. Gans, a. w., p. 260, spreekt over Paulo Jacomo de Pinto. Zo ook Nagtglas, Rustplaats, p. 12 en Unger, Middelburg, Geschiedenis, p. 42. Ik neem aan dat het om een en dezelfde persoon gaat.

32. D. H. Castro, De Synagoge der Portugeesch Israëlitische gemeente te Amsterdam, Amsterdam z. j., p. 17, spreekt over een schuilsynagoge.

Smit, Joden, p. 10, zegt dat vanaf 1596 Portugees-Joodse godsdienstoefeningen

bekend zijn in Middelburg. Dit lijkt mij onjuist. Zie ook noot 24 en 27.

33. Vroeger wijk G no. 153. Het huis nu bewoont door de fam. J. van der Zwan.

34. Nagtglas, Rustplaats, p. 13 meldt dat beiden handel dreven op de Levant. Zie ook notulen Staten van Zeeland 1714.

H. S. 6142, p. 48 noemt hen ook.

De naam Ferro komt ook voor in een brief m. b. t. Portugees Joodse begraafplaats te Middelburg. Het origineel van deze brief bevindt zich in het gemeente archief te Amsterdam. Archief Portugees-Joodse Gemeente Amsterdam (no. 334), inv. no. 841.

35. H. van Nederveen, Soldaten van Brazilië vrijgesteld van dienst op sabbat, NIW 10 (1985), p. 132

36. Harris, Een Nederlandse begraafplaats en haar betrekking tot Engeland, Middelburg 1912, p. 5.

37. H. T. Colenbrander, Koloniale geschiedenis, dl II, 's-Gravenhage 1925, geeft aan dat vanuit Zeeland vanaf 1595 al op de "Wilde Kust", de kust van Zuid-Amerika, die niet door Spanjaarden en Portugezen in bezit is genomen, wordt gevaren.

-52-

"Nederlandse" Joden troffen er eerder rechtstreeks uit Portugal uitgeweken geloofsgenoten³⁸ Het feit dat de Joden zij aan zij met de Nederlanders de Portugezen verdreven, leidde tot de daar voor hun verkregen geloofsvrijheid (deklaratie van godsdienstvrijheid in 1634).³⁹ Prins Maurits, die in 1637 gouverneur van Brazilië werd, hield de Joden steeds de hand boven het hoofd⁴⁰ Kruyt⁴¹ is van mening dat na de komst van prins Maurits een groot aantal Joden uit Amsterdam aanleiding ziet zich in Brazilië te vestigen.

Het verlies van Nederlands-Brazilië in 1654 was te wijten aan hebzucht, wanbeheer en verwaarlozing⁴² Sefardische Joden vertrokken naar andere koloniale gebieden: Curacao, Suriname⁴³ en Nieuw-York; maar ook naar Nederland. Of de Joden die Nederveen⁴⁴

Het gebied werd enige decennia het centrum voor de handel in koloniale waren en slaven. Recife (Pernambuco), de belangrijkste vestigingsplaats had regelmatig een slavenmarkt Nederveen, a. w., geeft aan dat bij de kolonisatie van Brazilië door de W. I. C. de daar al wonende Sefardische Joden een rol speelden. Zij hielpen de Nederlanders de kolonie te veroveren. (p. 131).

Dillen, VRR, p. 152, geeft aan dat de hele Nederlandse operatie in Brazilië mogelijk werd door de verovering van de zilvervloot op Piet Hein in 1628. Hierdoor kon een grote vloot gefinancierd worden, waarmee in 1630 Olinda en Recife veroverd werden.

38. C. R. Boxer, The Dutch in Brasil 1624-1654, Oxford 1957, p. 133. Dillen, VRR, p. 155 v., noemt een maximaal aantal Joden in Nederlands- Brazilië in 1644 van 1450.

W. R. Menkman, De West-Indische Compagnie, Amsterdam 1947, p. 98.

39. Nederveen, a. w., p. 132. In 1642 kregen de Joden er een rabbijn, Isaac Aboab da Fonseca

40. J. G. van Dillen, Vreemdelingen te Amsterdam in de eerste helft der zeventiende eeuw, TvG 50 (1937), p. 21.

Dillen, VRR, p. 156.

De classis Brazilië van de Nederlandse Gereformeerde Kerk maakte bezwaar tegen de godsdienstvrijheid van de Joden. Deze vrijheid gold overigens ook de Katholieken.

41. Kruyt in H. J. Pos en J. P. Kruyt e. a., Anti-semitisme en Jodendom, p. 195 v., spreekt over Joden uit Amsterdam zich beroepend op Koenen, a. w., p. 194 en p. 224. Boxer, a. w., p. 133, spreekt ook over Amsterdam.

Dillen, VRR, p. 155, noemt de bekendheid van de Joden met de suikerhandel reden

voor prins Maurits hen naar Brazilië te halen.

42. Dillen, VRR, p. 158.

Nederveen, a. w., p. 132.

43. Houtte, a. w., p. 237.

In 1667 werd door een Zeeuwse expeditie o. l. v. A. Crijnssen het huidige Suriname veroverd op de Engelsen, daar woonden vanaf 1643 al Portugese Joden als kolonisten.

44. Nederveen, a. w., p. 132, noemt Aboab, Abrabanel, de Veiga, Bomdia, Caaceres, Cardoso, Castro, Coronel, Pereyra, Coutinho, Mendos da Costa, Ca Cunha, Comes Dies, Dorta, Da Fonseca, Castiel, Henriques, De Pinto en Soeiro.

-53-

noemt werkelijk uit Middelburg waren vertrokken, én of zij daar ook woonden, is mij uit geen enkel stuk gebleken. Smit zegt: "In 1642 wordt de Middelburgse Portugees-Joodse gemeente versterkt door de komst van Braziliaanse joden, een instroming die in 1654 bij het dreigende verlies van Brazilië nog sterker wordt. " 45

Het is mogelijk dat ook Paulo Jacomo Pinto tot deze groep behoorde. Over hem meldt de stadrekening van 1643: "Pinto, Paulo Jacomo, geb. te Amsterdam werd 25 October 1643 poorter en betaalde £2."47

Paulo Jacomo Pinto moet al enige tijd in Middelburg gewoond hebben voordat hij het poorterschap verwierf. Dit zal in het vervolg blijken.

Enige jaren later komt in de stadsrekening het volgende voor: "Guot Jacomo, geboren te Antwerpen, koopman, werd 13 April 1649 poorter en betaalde £2. "47 Over deze Jacomo Guot is mij verder niets bekend.

Het feit dat in 1641 (*) ten huize van Paulo Jacomo Pinto een huissynagoge was, zou er op kunnen wijzen dat er in Middelburg e. o. voldoende Joodse mannen woonden om minjan te maken." Zoals boven al bleek is over Paulo Jacomo meer bekend. Volgens Harris 49, die zich op De Villiers beroept, behoorde hij tot de vluchtelingen uit Brazilië, die zich in 1654 in de kolonie Guyana wilden vestigen. Overigens komt de naam De Pinto

45. Smit, Joden, p. 10.

J. van den Berg, Joden en Christenen gedurende de zeventiende eeuw, Kampen 1969, p. 9., zegt dat Antwerpen de kleine Joodse gemeenschap in Middelburg voedt. Dit schijnt mij niet juist. Dit gaat hooguit op de voor de vele Portugese Joden uit Antwerpen die in Middelburg begraven liggen.

46. Kesteloo, Stadsrekening IV, p. 85.

Fokker, De Lombard, p. 45 noot 3.

47. Kesteloo, Stadsrekening IV, p. 82.

48. minjan = een minimum van tien joods-meerderjarige manspersonen. Vgl. S. Ph. de Vries, Joodse ritensymbolen.

49. Harris, a. w., p. 7.

* Onlangs liet dhr. M. H. Gans mij, n. a. v. een specifieke vraag omtrent het in het Memorboek vermelde jaar 1614, weten dat hier 1641 had moeten staan. Ook hij kon mij niet vertellen waar Zwarts het jaar 1616 op baseert. Vgl. J. Zwarts, De Joodse gemeenten buiten Amsterdam, in: Brugmans/Frank, a. w., p. 389.

-54-

voor op de door Nederveen genoemde lijst. 50. In 1641 kregen de in Middelburg wonende Joden vergunning tot het houden van godsdienstoefeningen. 51 Deze toestemming kwam onder het rabbinaat van Jacob Juda Leon (Templo)52. Deze

geleerde van groot formaat werd van ca. 1641 tot ca. 1643 rabbijn in de huissynagoge van Paulo-Jacomo Tinto. Hij schreef te Middelburg een boekje over zijn beroemde model van de tempel van koning Salomo. Het boekje droeg hij op aan de Staten van Zeeland, die opdracht en octrooi gaf "nadat", zoals Harris samenvat, "hij van den geleerden William AppoloniPeen verklaring verkregen had, waarin deze er borg voor stond dat er niets in dit werk was, strijdig met Gods heilig woord, zoals dit geleerd werd door de Christelijke Hervormde Kerk"54

Jacob Juda Leon ontving "voor de dedicatie van zijn boek, de

50. Of het om een en dezelfde persoon gaat heb ik niet na kunnen gaan. De naam Giacomo de Pinto, en dan gaat het wel om deze in Middelburg wonende Jood, komt ook voor onder de namen van de handelaars in slaven.

Vgl. W. S. Unger, Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel, EHJ XXVI (1952/1954), p. 113 - 174 en EHJ XXVIII (1958/1960), p. 3 - p. 148. In EHJ XXVI, p. 143 v.: "In novenber 1662 sprak P. J. Pinto, koopman te Middelburg, met de bewindhebbers over een slavencontract op Pomeroot" (notulen Kamer der W. I. C. van 23 november 1662, inv. no. 27).

p. 148; "In 1660 werd door de Zeeuwse Kamer van de W. I. C. met 'zekeren Jood' de eerste, die wij in dit bedrijf, waaraan zij weldra in groten getale zouden deelnemen, ontmoeten geconferereerd over 'particuliere handeling van slaven'".

51. D. A. Felix, De archieven, berustend onder het bestuur der Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge te Middelburg, 1704-1906, VROA XLVI tweede deel (1923), p. 132 v.

J. van 't Hof f, De vroegere Portugeesch-Joodsche gemeente en de kerkenraad der Hervormde gemeente te Middelburg, AZG, 1922, p. 16.

De Leeuw, a. w., p. 11.

Smit, Joden, p. 10 spreekt over officiële toestemming.

52. Jacob Juda Leon (Templo) = Jacob Juda Arjéh Leon. Hij was geboren te Hamburg in 1603. In 1621 gaf hij in Amsterdam hebreeuwse les in de synagoge. Gans, Memorboek, p. 37. Y. van Hamelsveld, Geschiedenis der Joden, Amsterdam 1808 s p. 34 J. Zwarts, Hoofdstukken uit de geschiedenis der Joden in Nederland, Zutphen 1929, p. 120.

Jacob Juda Leon kwam naar Middelburg vanuit Amsterdam. In 1642 vertrok hij weer naar Amsterdam. In het jaar van de inwijding van de Portugeesch-Joodse synagoge, 1675, ging hij naar Londen waar hij stierf.

53. Willem Apollonius werd in 1631 predikant te Middelburg. In 1652 werd hij benoemd tot hoogleraar van Illustere School in deze stad. Hij stond bekend als de predikant die men inschakelde als er ergens moeilijkheden waren. 54. Harris, a. w., p. 4.

Blz. 55 illustratie,

-56-

afbeelding van tempel Salomon £ 16:13:4". 55

Ook schreef Leon het 'Colloquium Middelburgenset, een dialoog tussen een rabbijn en een geleerd christen over de waarde van de christelijke dogma's. Ook andere Portugeese Joden werden in de 17de eeuw poorter van Middelburg. Naast Paulo Giacomo Pinto en Giacomo Guot noemt de stadsrekening: "Medina Francesco De, koopman, geboren te Lissabon werd 11 jan. 1658 poorter, 56

Tien jaar later viel een andere Jood dit recht ten deel: "Abraham Levi, koopman, geboren te Amsterdam, werd op 25 oktober 1668 poorter. "57

Weer enige jaren later noemt de stadsrekening: "Pereyra, Abraham P. de jonge, alias Abraham Pereyra Continho, geboren te Madrid, koopman werd 4 september 1674 poorter" 58

Het positieve handelen van het stadsbestuur tegenover de Joden komt niet alleen naar voren in de bovengenoemde poorterschappen. Op 24 juli 1683 verlenen zij aan Vidal del Bene "vrijheid van burgerrecht en inkomgeld in tabaks-verkoopersgilde en permissie om met een tafeltje snuiftabak omtrent de beurs te verkoopen." 59

55. Kesteloo, Stadsrekening VI, p. 48.

56. Kesteloo, Stadsrekening IV, p. 68.

De Medina werd in Middelburg de consul van Spanje.

57. De Leeuw, a. w., p. 14.

58. Kesteloo, Stadsrekening VII, p. 69.

Abr. Pereyra Continho ligt begraven op de Port. -Joodse begraafplaats te Middelburg Hij overleed 27 Cheswan 5473 (1714).

59. Alfabetisch Register van het Sakelijk Register in sich bevattende den korten Inhoud van hetgeen merkwaardig is te vinden IN DE NOTULEN gehouden TEN RADE DER STAD MIDDELBURG IN ZEELAND, Gemeentearchief Middelburg, deel 2, p. 383 De Leeuw, a. w., p. 14. Verder aangeduid als Register ten Rade.

W. S. Unger, De archieven der gilden en beurzen, Middelburg 1930, noemt overigens geen tabaksverkoopersgilde. Het is mij niet duidelijk of er in Middelburg ooit zo'n gilde bestaan heeft. Was dit wel het geval dan hebben we hier te maken met het doorbreken van de algemene regel Joden uit te sluiten uit de gilden. Deze maatregel werd pas tijdens de Bataafse Republiek opgeheven.

-57-

VIII. 3. De Portugees-Joodse begraafplaats.

Pas op 4 december 1655 kregen de Portugese Joden toestemming om hun doden op een begraafplaats buiten de Langeville poort te begraven. 612 Dit was na het vertrek van de Nederlanders en 'Nederlandse' Joden uit Brazilië; en mogelijk op het moment dat een grotere groep Portugese Joden in Middelburg kwam wonen. In het gemeentearchief van Amsterdam bevindt zich het bewijs van aankoop van de voormalige speelhof die als begraafplaats dienst zou gaan doen.

De tekst van het bewijs van aankoop luidt:

"Ick onderscreven beekenne ontfangen te hebben uut de handen van Sr. Paulo Jacomo PintoMde somme van vijftien ponden Vlams ende dat over coep ende leeverin van een spelhoef stande buten Seijs poert beekenne van alles voldae te weesen der eersten penninck met den lesten Adi (Anno Domini) 10 december 1655. In Middelburg). Daniel Baveij 62 £50:Vlaams.

60. Register ten Rade, p. 383.

De aanduiding Langevillepoort is onjuist. Dit blijkt uit de hierna opgenomen akte van aankoop en op de feitelijke ligging: buiten de Seyspoort.

Ook H. S. 6142, p. 135, geeft wat dit betreft een onjuiste aanduiding. Onder het jaar 1655 valt te lezen: " hebbende Jooden een stuk gronds buiten de Lange vyllenpoort tot een kerkhof gekogt. "

61. In 1655 woonde Paulo Jacomo Pinto dus in Middelburg.

Zie noot 31.

62. Archief Portugees-Joodse gemeente, GAA, PA 334, inv. no. 854. conceptakten o.

a. d. d. 14 september 1655, idem.

-58-

De Portugees-Joodse begraafplaats behoort tot de oudste begraafplaatsen van Nederland. 63 Ze geeft de nodige informatie over de geschiedenis van de Portugees-Joodse gemeente. De begraafplaats is, zoals de verkoopakte zegt, gelegen buiten de Seijspoort. Opvallend is dat ook in officiële stukken de Langevillepoort genoemd werd als de plaats van ligging. De begraafplaats ligt aan een smalle straat die vrijwel zeker naderhand de naam Jodegang gekregen heeft.

De oudste grafsteen is gedateerd 4 Elul 5416 (1656). De jongste dateert van 14 Adar 5481 (1721). Dit jaar geeft weer een reden tot nadenken. In het Register ten Rade van Middelburg staat bij 25 oktober 1721:

"De selve vermogen haare doode tot Antwerpen en elders overleden, alwaar geen kerken hebben alhier ter begraafplaats (schrijffout:begraafplaats) niet in te brengen. 2 R25 fa 21 verso 64

Het waren de Antwerpse Joden die vanaf dat tijdstip niet langer in Middelburg begraven mochten worden. 65 Dat hierop uitzonderingen gemaakt konden worden blijkt uit een opmerking op een andere plaats in Register ten Rade: "Geen doode lichamen ter begraving van buyten dit Zyland binnen deze stad te brengen, dan met consent van een der Regerende Burgemeesteren, en ten dien eynde, met de heeren van Vlissingen te conferreeren om het zelve niet had Ed. Agtb. bij Publicatie te verbieden" 1 nov. 1721. 66

Een publicatie ten dien fine gearresteerd 15 nov. 1721. "

63. Vege, a. w., p. 13vv.

De in Amsterdam gevestigde Portugese Joden slaagden er niet in een begraafplaats in te richten in de omgeving van Amsterdam. Alkmaar dat de Portugese Joden in 1604 volledig gelijkstelt met de overige ingezetenen, stond hen in 1602 toe in Groet een begraafplaats aan te leggen. In 1614 kregen de Joden toestemming in Ouderkerk a/d Amstel een begraafplaats in te richten. Hier zijn de stoffelijke resten van de in Groet begravenen herbegraven. In 1616 vond in Ouderkerk de eerste begrafenis plaats.

64. Register ten Rade, deel 2, p. 383.

Register ten Rade, deel 1, p. 238, geeft andere data

65. F. Nagtglas, Gids voor Middelburg en omstreken, Middelburg 18843, p. 35: "Voor het merendeel schijnen die Israëlieten in België vooral te Antwerpen, gewoond te hebben en slechts hier te zijn begraven".

66. Register ten Rade, deel 1, p. 238, geeft andere data.

- 59 -

Smit gaat zover dat hij concludeert: "Het zijn veelal in Antwerpen gestorven Spaans-Portugeesche Joden, die hier ter aarde worden besteld. " 67

Deze conclusie wordt door Smit niet onderbouwd. Als de lijst van namen van de in Middelburg begraven Portugese Joden bekeken wordt, kan geconcludeerd worden dat het grootste aantal Joden tussen 1680 en 1700 in Middelburg begraven werd. De mogelijkheid is aanwezig dat in die periode de Portugees-Joodse gemeente hier het grootst was. Om dit met stelligheid te kunnen beweren zal meer studie noodzakelijk zijn. Door middel van tijdrovend archiefonderzoek, o. a. in de archieven van de burgerlijke stand te Amsterdam en Antwerpen en in het archief van de W. I. C., is mogelijk meer zekerheid te verkrijgen over de afkomst van de in Middelburg begravenen. Uit het feit dat in een periode van 65 jaar (tussen 1656 en 1721) in

Middelburg 93 mensen begraven zijn kan wel afgeleid worden dat het in Middelburg om een kleine Portugees-Joodse gemeenschap ging.

De Antwerpse marranen kregen in de 16de en 17de eeuw meestal een begrafenis volgens de Katholieke gebruiken. 68 Toen in 1655 de mogelijkheid kwam hun doden in Middelburg te begraven, hebben zij daarvan gebruik gemaakt. Over het vervoer naar Middelburg heb ik geen gegevens aangetroffen. Zo is het niet bekend of de Joden bij het transport van hun doden problemen ondervonden, zoals o. a. bekend is m. b. t. de Joden die in Ouderkerk a/d Amstel begraven werden. 69

Het voornoemde jaartal 1721, waarin het begraven van in Antwerpen en elders gestorven Joden te Middelburg verboden werd, moet gezien worden in het licht van de omstandigheden. In de Zuidelijke-Nederlanden heerste in die tijd de pest. Het ligt voor de hand aan te nemen dat het besluit, op grond van het aanwezige besmettingsgevaar, werd genomen. 70 Dat na 1721 geen

67. Smit, Joden, a. w., p. 10. Zie voor een lijst van de begravenen bijlage V.

68. Schmidt, a. w., p. 79, noemt o. a. graven in de St. Jacobskerk te Antwerpen. Adelberg, a. w., p. 71.

69. Bij het voorbijgaan van kerken moest men gelden betalen. Evenzo bij het passeren van tollens. Tegenwerking van de bevolking is hierbij ook bekend. Vege, a. w., p. 13, meldt o. a. de weigering van de bevolking de sluitbomen aan de Amsteldijk te openen.

70. Harris, a. w., p. 10.

-60-

Portugese Joden begraven werden op de Portugees-Joodse begraafplaats in Middelburg geeft enerzijds aan dat er in Middelburg weinig Portugese Joden woonden, anderzijds heeft het te maken met de komst van de Ashkenazische of Hoogduitse Joden, die in 1705 een begraafplaats in Middelburg mochten inrichten, waarover in het vervolg meer. 71

Na 1721 moet de Portugees-Joodse begraafplaats op een zeker moment in verval zijn geraakt. In het begin van de 20de eeuw heeft het Joods Geschiedkundig Genootschap van Engeland er zorg voor gedragen dat de begraafplaats van de ondergang werd gered. In het begin van deze eeuw was, met uitzondering van een enkel graf, de gehele begraafplaats onder de aarde bedekt. Hiervoor is niet zoveel nodig daar op Portugees-Joodse begraafplaatsen de stenen liggen en niet zoals op de Ashkenazische begraafplaatsen rechtop staan.

Met behulp van Engelse steun is de begraafplaats aan het begin van deze eeuw gerestaureerd. Dit gebeurde na een bezoek van de Engelse Rev. I. Harris, die op zoek was naar het graf van de zoon van Menasseh ben Israël. Uit erkentelijkheid voor wat Menasseh ben Israel voor de Joden in Engeland had gedaan, 72 werd door hem een restauratie-kampagne gestart.

De Middelburger Ch. Boasson ondernam hierna pogingen om de begraafplaats verder te herstellen. Een commissie tot restauratie werd opgericht en het herstel van de graven kwam tot stand. 73 Op 23 juli 1913 werd de Portugees-Joodse begraafplaats overgedragen aan de Nederlands Israelitische Hoofdsynagoge te Middelburg. 74 Momenteel valt de begraafplaats onder Monumentenzorg en wordt ze jaarlijks onderworpen aan een inspectie vanwege het Portugees Israelitisch Kerkgenootschap in Nederland.

71. Van 't Hoff, a. w., p. 27, stelt " dat met het jaar 1721 het begraven ophield ...) wat wijst op een langzaam uitsterven en verdwijnen der Portugeesch-Joodsche gemeente".

Dit is zeker juist, maar het staat niet op zichzelf; het dient gezien te worden tegen het genoemde begraafverbod (vanaf 1721) Antwerpse (en andere Joden van buiten Middelburg) in Middelburg te begraven.

72. De gelden voor de restauratie werden bijeengebracht door een inschrijving geopend door de "Jewish Chronicle". Zie NIW 47 (1912)45 (12 april), p. 2.

73. NIW 49 (1912)1 (7 juni) p. 9.

NIW 49 (1913)9 (1 augustus) p. 5.

- 61 -

VIII. 4. De Portugees-Joodse gemeente en de kerkenraad.

In 1654, het jaar van vertrek uit Brazilië, maar ook al voordat Nederlands-Brazilië weer in Portugese handen kwam, keerden vele Portugese Joden terug naar Nederland. Ook in Middelburg moeten zij zich, zoals we hiervoor reeds zagen, gevestigd hebben. Na hun vestiging hield de kerkenraad van de Nederduitsch Gereformeerde Kerk zich ook met hen bezig. Daar zoals gezegd vele bronnen verloren zijn gegaan kunnen alleen publicaties van anderen, die de bronnen nog wel hebben kunnen raadplegen, verder helpen bij het verkrijgen van meer inzicht 72

"Op 13 juni 1637 zal door gecommiteerden bij de classis worden gesproken over de stoutigheid der Joden en zal men door brieven aan de professoren van Leyden en de synode van Noord-Holland verzoeken daartegen te vigileren." 73

Bovenstaand citaat uit de notulen van de kerkenraad is niet het eerste waaruit blijkt dat de kerk in Zeeland zich met de Joden bezig heeft gehouden. In de acta van de provinciale synode van Zeeland staan de volgende berichten vermeld. Zij zijn afkomstig van de in oktober 1618 te Zierikzee gehouden provinciale synode. Het onderstaande stuk werd als bezwaarschrift, gericht aan de Nationale Synode, aangenomen:

"Men sal insgelycx aenhouden by den synodum nationael, datter ordre werd versocht by de Ho. Mo heeren Staten Generael tegens de ongeloofige Jooden, die in dese provincien beginnen te nestelen, ten eynde zy de onwetende christenen nijet en vervoeren van den eenigen salichmaecker Christo tot hare grouwelijcke ongelovicheijt, gelijk somtijtsexempelen daervan zijn gebleecken. Men zal zal oock voorslaen bequame middelen om deselve Jooden mettertijt te brengen tot het christengeloove volgens de belofte des apostels, Rom. II. " 74

Het ligt voor de hand dat Middelburgse predikanten bovenstaande zaak aanhangig hebben gemaakt. Middelburg was tot op dat

72. Nagtglas, De Kerkenraad, p. 119.

73. Nagtglas, De Kerkenraad, p. 119. 74. J. Reitsma, S. D. van Veen, Acta der Provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572 - 1620, deel V, Groningen 1896, p. 148 v.

-62-

moment de enige plaats in Zeeland waar zich een grotere groep Joden had gevestigd. Het bezwaarschrift geeft ook aan dat er in 1618 al sprake was van de vestiging van Joden in Zeeland. Enige decennia later brengt de kerkenraad van Middelburg de kwestie van de Portugese Joden weer ter sprake: "5 october 1647 stelde men aan de magistraat voor den nood der arme Brazilianen, aan wie de staten van Zeeland hadden toegelegd f 400,-"75

Weer enige jaren komen de Joden opnieuw ter sprake; in de notulen staat het

volgende: "Alsoo gemelt wort, dat verscheyde families van Joden uit diverse quartieren hier te stede zijn comen woenen ende hare vergaderingen hier en daar houden, is goetgevonden, sulx de E. Magistraat bekent te maken 76, teneinde zy daer daer in gelieven te vigileren na conscientie tot eere van hare stad ende bewaring van de suivere gereformeerde Religie". 14 november 1654. 77

Het besluit van de magistraat werd op 28 november 1654 aan de kerkenraad meegedeeld door Mr. Pieter de Hilbert, schepen van de stad en ouderling van de gemeente. Hij rapporteerde, dat de magistraat enige Joden ontboden had en "hun afgevraagd synde, wat voor exercitie onder hen omgaat, sy geantworf hadden, hoe dat se ter cause van het overgeven van de kust van brasil aan de portugeesen, hier in deze staat gecomen synde - sy ja wel in wat meeder getal byeengekomen waren, doch haersleve wel quamen te wachten, van Christus te lasteren ofte eenige ophitsinge aan de Christenen te doen, maar dat se alleen de wet daar quamen te lesen 7e en dat se verders haere ordinaire boecken aan d'eerwaarde magistraat

75. Nagtglas, De Kerkenraad, p. 122.

76. Nagtglas, De Kerkenraad, p. 125.

77. In het Register ten Rade, deel 2, p. 383, wordt in de marge vermeld. "Jooden, en hoedanig zij haere godsdienst oeffenen. 19 November en 14 December 1654. " E. e. a. houdt vrijwel zeker verband met elkaar.

78. Van 't Hoff, a. w., p. 17.

Nagtglas, De Kerkenraad, a. w., p. 126.

78. Nagtglas, De Kerkenraad, p. 126, spreekt over " dat zij wet, psalmen en de bekende gedrukte gebeden lazen. "

-63-

hadden overgegeven, welcke nu aan al de predikanten werden gepresenteerd, om deselve te oversien". 79

Mr. Pieter de Hübert voegde hieraan toe het verzoek "te adviseren aan de E. Magistraat, wat deze E. werde Consistorie dagte ten beste hierin gedaen diende te wesen, want dat se als Christelyke magistraten (die wel wenschten haere stadt met personen, die grooten dryven te benificeren) ondertusschen niets en wilden doen, dat de Kke godts ofte Christelycke religie eenig nadeel sou ko- men te brengen" . 80

Het oordeel van de kerk werd gevraagd over de Joodse boeken, zoals dat in een eerder stadium ook al m. b. t. het werk van Jacob Juda Leon (Templo) was gebeurd. 81 De predikanten werd opgedragen "een geconcipieerd advys aan den Agtb. magistraet bijeen te stellen". Ds. Jacobus Anselaar (j. Anslarius) las dit advies voor in de vergadering van 7 januari 1655.

De conclusie is dat: "hetselve de E. vergadering - quoad materiam - wel behaegt, dog versogt, dat de broeders hetselve nog wat nader willen oversien en studeeren en syn daartoe nevens d. m Anslarius gecommiteert d. Spiringius (Lucas Spiering) en D. Apollonius (Wilhelmus Apollonius). 82

Het onderzoek van deze theologen werd in de vergadering van 30 januari 1655 voorgelezen: "de broeders nemen met hetselve schrijft contente- ment en zal het de E. magistraet ten eerste overgelevert werden en in ons kerkenboeck geregistreert"

Het advies dat in zijn geheel opgenomen is in de notulen van 6 februari 1655 moet 21 folio pagina lang geweest zijn. In het kort komt het er op neer

79. Van 't Hoff, a. w., p. 17.

80. Van It. Hoff, a. w., p. 18.

81. Zie pagina

82. Hij moest ook het boek over de Tempel van Salomo van Jacob Juda Leon nazien, zie noot 53.

83a. Van 't Hoff, a. w., p. 18.

-64-

"dat men de Joden, die onder ons als burgeren soecken te leven, sulx niet en can weygeren, alsoe elendige ballingen synde, ievens moeten leven. En dan uit eene menschelycke compassie liever onder de Christenen als by de heydenen ofte turcken ende noch liever onder de gereformeerde als andere genoemde Christenen, gelyck papisten, aan welcker afgodery sy herselfe geweldige comen te ergeren". 83

In een vijftal punten wordt aangegeven waarom men de Joden moet toelaten.

1. "omdat se uit de heylige vaderen Abraham, Izaak en Jacob haere hercomste hebben ende omdat de Heere Jezus Christus ten opsiene van syne menselycke nature uit hun afcomste heeft".

2. "omdat se conserveerders syn geweest van de boecken des O. Testamenten en onder Christenen dienst tonnen doen, om de onvervalstheyt des selfs te betoonen de heydenen, saracynen, Atheïsten e. d. "

3. "omdat se aldaer de beste occasie ende exempel hebben, om haerselven te bekeeren".

4. "omdat se ons een exempel syn van den goddelycken toren tegen de verachters van het evangelium".

5. "omdat de oude Kke, gelyck Augustinus verheelt, ende oock wel geachte hedendaegse Christelycke republycken haer onder hen de bylevinge niet en weygeren.⁸⁴

De Joden kon dus ook het verblijf in Middelburg niet geweigerd worden. Enige voorwaarden moesten gesteld worden. Allereerst "dat se haerselven de autoriteit der respectieve magistraten ende placaeten van politie, daerse onder mochten leven, comen te onderwerpen" en verder

83. Van 't Hoff, a. w., p. 18.

84. Van 't Hoff, a. w., p. 19.

-65-

"dat naer dese volgende conditien met hun gehandelt werde":

I. "dat mense onder de Christenen, in sulcken menigte niet en laete woonen, datse de republyck door en tumulte in swaerighyt ende onruste connen brengen".

II. "dat men niet ten principaele en sie op het uysterlyk profyt, maar om des te beter het goet van haere siele te helpen bevorderen"

III. "dat men haer niet te veel vryheyt toe en laete om onder de Christenen al te gemeen te verkeeren ofte Christenen tot haere dienstknegten ofte dienstboden als slaeven en late gebruycken ofte Christenvrouwen ten huwelycke te nemen ofte haer tot eenige staeten van eenige digniteit ofte offitien door collatie van de E. magistraet en come te promoveren alsoot een pretentius volck is".

IV. "hen te verbieden eenige caballistise magie ofte eenige jootse superstitieuse waarsegginge te plegen, die voor de oogen ofte het gehoor der Christenen mogen comen".

V. "hen te verbieden het diortium ende polygamie, als oock mede het trouwen in al te naewe graden van maescap".

VI. "op peine van haere vrye woonplaetse te verliesen hente verbieden den Heere J.

Christum ofte christelycke religie of Christelycke magistraeten te lasteren noch geenige Christenen tot de jootse religie van het Christendom af te willen trecken". 85 Tot slot, en daarmee komt de conclusie dat de Joden niet geweigerd kunnen worden in feite te vervallen, handelt het advies over het:

"onder ons laten plegen van haere publycke of publico private exercitien van den jootsen of synagogissen godsdienst, gelyck in eenige plaetsen van het vaderlaat toegelaeten wert tot bedroeving van alle wel gereformeerde synoden classen con-

85. Van 't Hoff, a. w., p. 19.

-67-

"wij besluynen oversulx niet het gevoelen der synode ende godtgeleerde theologanten der gereformeerde Kke dat men haer niet alles in desen mag toelaten"87 Dit alles nam niet weg, zoals hiervoor al opgemerkt werd, dat het stadsbestuur op 4 december 1655 het recht geeft aan de Joden een begraafplaats in te richten "buyten de langeville poort". 88

De Joden werden door de kerkenraad goed in het oog gehouden. In de vergadering van 30 oktober 1655 werd meegedeeld dat de Joden:

"met te grote vrijht ter 's Pinto's 89 (huys) bij den anderen comen"; en werd besloten: "daarnaar te vernemen, om naar eys van saeke de E. Magistraat daerover aan te spreken, alsoock te vnemen neer sekere Christendochter naest 's Pinto's woont en haar te waerscouwen.' 90

De godsdienstoefeningen ten huize van Paulo Jacomo Pinto bezorgden de kerkenraad voortdurend ergernis. Op 7 november 1655 nam hij het besluit: "nog naeder te vernemen aengaende de exorbitantien, die de Joden geseyt werden te plegen". 91 Nadat op 13 november 1655 rapport werd uitgebracht: "is goetgevonden daerover door gedeputeerden van dese vergaderinge by den Achtbaren magistraat te doleren met versoeck dat haer Achtbaren daerover geleiven sulcken order en reglement te stellen, dat alle schandalien en ergernissen int toecomende mochten werden voorcomen". 92

Over de consequenties van dit bezwaarschrift vermeldden de notulen volgens van 't Hoff, buiten het rapport, niets. 93 Bijna tien jaar later, op 3 mei 1664, nam de magistraat een

87. De Leeuw, a. w., p. 13.

88. Zie pagina 54.

89. Dit is Paulo Jacomo Pinto, zie pag.

90. Van 't Hoff, p. 21.

91. Van 't Hoff, p. 21.

92. van 't Hoff, p. 21.

93. Nagtglas, De Kerkenraad, p. 127.

Van 't Hoff, a. w., p. 24

Register ten Rade, deel 2, p. 383. Hierin staat in de marge vermeld: "Placcaat om tegen de Jooden Luxurie te voorzien. 26 April 1664. "

-68-

besluit om de weelde van de Joden te beperken. 94

In de vergadering van 3 november 1655 hield de kerkenraad zich bezig met "een meisje dat uit Engeland gekomen, bij een jood op de dwarskade, naast Castilië, in

perikel zou zijn om tot het jodendom te vervallen". 95

Nieuwe discussie over de Joden volgde op 22 maart 1658. Ook nu blijkt dat Joden en Christenen nauwlettend in het oog werden gehouden. Dit blijkt uit de rapportage: "dat wanneer de Joden hunnen kinderen hier quamen te besnyden, vele Christenen van verscyden staet - out en jong van jaere selfs vrouwen en dan selfs uit nieuwsgericht daer omtrent quamen kiken". 96

Opmerkelijk is de reactie van de kerkenraad. Hij wilde: "degelijk van desen handel te vernemen en alsdan daer omtrent soodanige resoluties te nemen waerdoor de al te grote vryheit van de Joden alhier sou mogen gestuyt werden". 97

De al te grote vrijheid van de Joden komt naar voren. Van belang zich af te vragen waarin deze 'al te grote vrijheid' dan bestond. Helaas werd dit uit de nog beschikbare stukken niet duidelijk. Uit het onderzoek dat de kerkenraad instelde en waarvan in de vergadering van 13 april 1658 verslag werd gedaan, blijkt dat maatregelen genomen werden om de vrijheid van de Hervormden, om de Joden gade te slaan, te beperken. Ingestemd werd: "dat die personen door den predikant van 't wyk sullen aengesproken en daer over tot verbeteringe vermaent".

Verder werd besloten, pogingen te ondernemen: "dat een bequaem persoon voor predikant na esiquebo⁹⁹ mogte gesonden worden also versteen wert

94. Nagtglas, Rustplaats, p. 13.

95. Nagtglas, De Kerkenraad, p. 127.

Van 't Hoff, a. w., p. 22.

96. Van 't Hoff, a. w., p. 22

Nagtglas, Rustplaats, p. 13.

97. Van 't Hoff, a. w., p. 22.

98. Esiquebo Essequibo = Essequibo. De gebieden Demerary, Essequibo en Berbice, genoemd naar de drie gelijknamige rivieren, vormen het voormalige Brits-Guyana, dat in 1603 op de Nederlanders werd veroverd. Het gebied was voornamelijk van belang voor de suikerplantages en bracht daardoor ook de slavenhandel met zich mee. In de exploitatie van Essequibo heeft Paulo Jacomo Pinto een belangrijk aandeel gehad. Zie: W. S. Unger, Geschiedenis van Middelburg, p. 47.

- 69 -

dat vele Joden haer derwart transporter en tegen deselve te vigileren". 99

Het sluiten van een leviraatshuwelijk bracht binnen de kerkenraad de gemoederen opnieuw in beroering. In de vergadering van 3 juli 1660 werd besloten: "er naar te vernemen, of waar was, dat eene dochter van Pintho met haer vaders (half-)broer getrouwt is". 100. Een onderzoek werd door de kerkenraad ingesteld. Op 10 juli 1660 werd rapport naar de kerkenraad uitgebracht door ds. Duyvelaer: "'t seker en waer te zijn, dat de dogter van Pinto getrouwd is met haers vaders halve broeder 101. Opnieuw riep de kerkenraad de hulp in van de overheid. Besloten werd: "den achtb. Magistraet aan te spreken, opdat door haer autoriteit soodanige huwelicken souden mogen gestuit en gerescindeert werden als gaende tegen hare wet en placcaat van politie." Ook werd besloten: "heer Eachtb. te versoecken te willen ordoneren dat voor het toekomende de Joden alhier voor den Kerker aet souden ondertrouw doen gelyck Papisten, Mennisten, Lutersche ende andere gewoon syn te doen". 102

Op deze wijze trachtte de kerkenraad te voorkomen dat voor hem ongewenste huwelijken gesloten werden. De Joden lieten het er niet bij zitten. Zij beweerden dat in Amsterdam zulke huwelijken werden toegelaten.

Het gevolg van een en ander was dat de kerkenraad op 24 juli 1660 besloot: "dat men

sal schryven neer Amsterdam om te vernemen na de gelegentheit van sulcke huwelycken, om, indien 't niet waar bevonden mocht worden, des te vigureuser

99. Van 't Hoff, a. w., p. 22. Nagtglas, De Kerkenraad, p. 127, spreekt over 13 november 1658.

100. J. S. Da Silva Rosa, Over de verhouding tusschen Joden en niet-Joden, Amsterdam 1922 (ov.) zegt dat de leviraatshuwelijken pas in 1712 officieel werden toegestaan. Van 't Hoff, a. w., p. 22.

101. Van 't Hoff, a. w., p. 22.

102. Van 't Hoff, a. w., p. 22. Nagtglas, De Kerkenraad, a. w., p. 127.

-70-

't geval by de E. E. Magistraet tegen te gaan". 103

Op 11 september 1660 stond de reaktie uit Amsterdam ter diskussie. Deze kwam er op neer: "dat de Commissarissen over houwelycks saken aldaer niet en weten, dat soodanige houwelycken daer geschiet zyn". 104

De kerkenraad was niet tevreden met dit antwoord. Op 16 oktober 1660 werd aan de wijkpredikant opgedragen nadere informatie over deze huwelijkskwestie bij de heer secretaris Beaumont in te winnen. Het resultaat was dat in de vergadering van 22 oktober 1660 werd: "goetgevonden, dat men de E. E. Magistraet serieuslyck zal recommanderen dat se gelieven te vigileren tegen al sulcke inbreuken tegen de goddelycke wetten en polityke ordinantien, constringerende de Joden, dat se haere ondertrouwinge niet so heymelyck onder haer en sullen in 't toecomende doen als se voor henen gedaen hebben maar by al sulcke vergaderingen, die dat oock de E. E. Magistraet tegen 't gedaene huwelyck soodanig gelieven te procederen gelyck soo schandelycke overtredinge en misdaad is exigerende en vereischende". 105

Succes had de kerkenraad niet. De magistraat ging niet in op het verzoek en het, door de kerkenraad gewraakte, huwelyk werd niet ontbonden.

Een jaar later vond de kerkenraad opnieuw een kwestie waarvoor hij zich tot de overheid richtte. Mozes Netto, koopman, die handelscontacten had met Essequibo, had van een schipper een "moorinneke" gekregen. Volgens de kerkenraad wilde hij dit meisje als slavin naar Essequibo vervoeren. Op 19 maart 1661 werd besloten: "Mozes Netto soecken te bewegen, om het kint hier te lande in syn vryheit te laten en dat men in 't toecomende sal toesien, dat slaven of slavinnen,

103. Van 't Hoff, a. w., p. 23.

104. Van 't Hoff, a. w., p. 23.

105. Van 't Hoff, a. w., p. 23.

- 71 -

die hier mogten werden ingebracht by de schippers, niet meer aan Joden mogten werden gegeven". 106

Hieruit blijkt dat de kerkenraad op zich geen bezwaar maakte tegen de slavenhandel. Wel maakte hij bezwaar tegen het feit dat Joden slaven verhandelen. 107

OP 26 maart 1661 kwam de kerkenraad op de zaak terug. Een laatste poging werd ondernomen om zijn gelijk in deze kwestie te halen. De kerkenraad was te weten gekomen dat het 'moorset meisje gedoopt was. De kerkenraad besloot, dat: "praeses en scriba de E. E. burgemeester daerover sullen aanspreken, ten eynde hy soude gelieven dese Jode Netto te interditeren, om dit kindt niet te vervoeren en voor het toecomende ook de capteins en schippers mogten gewaerschouwt, als sy eenige mooren in

Christenlandt brengende desleve niet over te geven aan de Joden, maar deselve in haere vryheit te laeten na de wetten van onse landen" 108

Van 't Hoff en Nagtglas merken op dat na 1661 in de acta weinig melding wordt gemaakt van het optreden van de kerkenraad tegen de Joden. 109

Eén zaak wil ik hier nog noemen. Deze handelde over het huwelijk tussen de dochter van de Spaanse concul Ferro en haar oom Felix de Milaan. Hierover meldden de acta het volgende:

106. Van 't Hoff, a. w., p. 24.

Nagtglas, De Kerkenraad, p. 127.

Nagtglas, Rustplaats, p. 14.

107. Enige decennia later hadden Nederlandse slavenhalers een groot aandeel in de slavenhandel. Zeeland en zijn Commerciecompagnie vormden in deze handel een belangrijke schakel. Eerst Middelburg en later Vlissingen waren de voornaamste havenplaatsen die hierin een rol speelden, Tussen 1732 en 1795 rustte de Commerciecompagnie 101 expedities uit. Van de 31. 000 slaven die hierbij vervoerd werden, bereikten 27. 345 Amerika.

Van Houtte, a. w., p. 236.

Unger, Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel, a. w.

108. Van 't Hoff, a. w., p. 24.

109. Van 't Hoff, a. w., p. 24.

Nagtglas, De Kerkenraad, p. 127. De Leeuw, a. w., p. 14.

-72-

"26 juni 1700. Vermits de vergadering met smart vernomen had dat zekere jood Felix de Milaan, in deze stad met zijn volle nicht (zusters kind) was getrouwd, commiteerde zij praeses en scriba B. B. om te verzoeken dat, zoo nodig, dit huwelijk als geen huwelijk mogt worden verklaard, als tegen Gods wil uitdrukkelijk aanlopende. " 110
Het Register ten Rade maakt als aantekening bij 3 juli 1700 duidelijk dat Wet en Raad de kerkenraad niet steunen.

"Op het verzoek gedaan wegens de kerkenraad om seker huwelijk tusschen een Jood en een Jodinne gesloten synde oom en nig, incestueus verklaard te hebben, versogt dat sig daar mede niet willen bemoeien en hetselve gelaten in syn geheel" 111.

Voorlopig kan de conclusie getrokken worden dat er in Middelburg een zekere mate van tolerantie aanwezig was. Met name Portugese Joden konden vanaf 1651 rekenen op een positieve houding van het stadsbestuur, dat een buffer vormde tussen de kerkenraad en de Portugese Joden. De opstelling van het stadsbestuur is niet vreemd. De Portugese Joden droegen bij aan de bloei van de stad, welke het grootst was in het midden van de zeventiende eeuw.

Anderen¹² hebben er al op gewezen dat het niet juist is de bloei van de Nederlanden (met name Amsterdam) volledig toe te schrijven aan de Portugese Joden, zoals Sombart deed. 113 Dit neemt niet weg dat het koopmanschap en de handelscontacten van de Portugese Joden wel degelijk van belang waren voor de economische ontwikkelingen. Dit zagen de stadsbesturen ook in. Bij de vestiging van de Joden, de Portugese kooplieden, ging het niet "om bijzondere philosemietische edelmoedigheid der steden, maar om commercieel eigenbelang 4. 14In het vervolg zal e. e. a.

110. Nagtglas, De Kerkenraad, p. 137.

111. Register ten Rade, deel 2, p. 383.

112. S. Seeligmann, Het Marranenprobleem uit economisch oogpunt, BMGJW III (1925) p. 101 vv.

113. Dillen, TvG, p. 27.

114. Seeligmann, Het Marranenprobleem, p. 106.

Zo konden de Doopsgezinden tussen 26 april 1601 en 25 april 1603 zich in Middelburg tegen f 200,- vrijkopen van de dienst in de burgerwacht. Zie Kesteloo, De Stadsrekeningen van Middelburg V, p. 45.

-73-

nog verder ter sprake komen.

Dit commercieel eigenbelang speelde ook een belangrijke rol bij het vertrek van de Portugese Joden uit Middelburg. De positie van de W. I. C. was aan het einde van de jaren dertig (van de 17de eeuw) al zeer slecht. Ze failliede, ondanks grote steun van de bank van Middelburg, in 1674. 115

Maar niet alleen economische factoren speelden een rol bij het uitsterven van de Portugees-Joodse gemeente. De komst van de Hoogduitse (Ashkenazische) Joden naar Nederland, ook naar Middelburg, speelde tevens een rol. Evenals de mogelijkheid zich elders te vestigen. Met name Engeland mag dan genoemd worden.

115. Dillen, VRR, p. 168.

Van Houtte, a. w., p. 256.

-74-

VIII. 5. Menasseh ben Israël.1

Deze vooraanstaande Portugese Jood moet hier ook genoemd worden. Niet alleen omdat hij in Middelburg overleed, maar vooral om wat hij tot stand bracht, namelijk de hernieuwde toelating van de Joden tot Engeland. Zoals reeds opgemerkt werden de Joden in 1290 uit Engeland verbannen. Cromwell wenste hun wedertoelating. Het ging Cromwell vooral om de komst van de Portugese Joden, omdat zij Engeland in economisch opzicht vooruit zouden kunnen helpen. 2 Religieuze overwegingen hebben dan ook geen rol gespeeld. Het contact dat Cromwell met het stadsbestuur van Amsterdam aanknoopte, leidde tot de reis van Menasseh ben Israël naar Engeland. In oktober 1655 (na de beëindiging van De Eerste Engelse Oorlog 1652-1654) kwam hij in Engeland aan. Zijn zoon Samuel en zijn zwager Manuel Martinez Dormido 3 waren hem reeds voorgegaan.

Menasseh wilde de toelating van de Joden in Engeland tot stand brengen via een Jodenreglement. 4 Een commissie zou dit Jodenreglement moeten ontwerpen. Cromwell zag in de eisen die deze commissie zou stellen alleen maar een beperking van de handelsvrijheid van de Joden. Daarom brak Cromwell de onderhandelingen af, een zeer teleurgestelde Menasseh ben Israël achterlatend. Menasseh kwam in september 1657 aan in Middelburg. 5 Het lijk van zijn in Engeland overleden zoon Samuel had hij naar Nederland begeleid. Zijn zoon ligt begraven op de Portugees-Joodse begraafplaats in Middelburg.

Menasseh zelf overleed in Middelburg op 11 Kislev 5418 6

1. Menasseh ben Israël werd in 1604 geboren op Madeira. Hij werd gedoopt als Manoel Dies Soeiro. M. Zilverberg-Boas, a. w., p. 96 noemt Lissabon als Over hem: Encyclopedie Judaica, XI, p. 855 v. / geboorteplaats.

2. Dillen, TvG, p. 28. 2a. C. P. van Andbl, a p. 50.

Seeligmann, Het Marranenprobleem, p. 116.

3. Dillen, TvG, p. 28.

4. Het feit dat Menasseh ben Israel goede contacten had met Hugo de Groot kan hier

een rol gespeeld hebben.

Vgl. J. van den Berg, a. w., p. 11.

5. Dillen, TvG, p. 29.

b. Dit is 20 november 1657.

-75-

in het huis van zijn zwager Ephram Abravanel. 7 Menasseh had niet alleen via hem contact met Middelburg gehad. Hij kwam ook regelmatig bij Petrus Serrarius (Pierre Serrurier), een rijke Amsterdamse koopmanszoon, die enige tijd als proponent van de Waalse gemeente te Middelburg werkte. 8

Menasseh werd begraven op de Portugees-Joodse begraafplaats in Ouderkerk a/d Amstel. 9

Toch is Menasseh's reis naar Engeland niet zonder succes geweest. De marranen die al in Engeland waren werden vrijgelaten in hun handelsactiviteiten. In 1657 genoten de Joden in Engeland al een zekere mate van vrijheid. De gemeente Brevis Marks te Londen werd gesticht en een begraafplaats werd ingericht. Binnen enkele decennia zou ook in Engeland een bloeiende Joodse gemeenschap ontstaan van eerder in Nederland (en ook in Middelburg¹⁰) gevestigde Portugese Joden. Dit ondanks of juist dankzij het feit dat ook in Engeland - evenals in Nederland - geen Jodenreglement tot stand kwam. Het officiële document over de toelating van de Joden, de verklaring van Whitehall, kwam op 22 augustus 1664 tot stand.

7. E. Broekema, Olivier Cromwell geïnteresseerd in de toelating van Joden, NIW 10 (1985), p. 132 v.

8. B. J. van den Berg, Joden en christenen in Nederland gedurende de zeventiende eeuw, Kampen 1969, p. 11.

9. Menasseh en zijn zoon worden vaak verwisseld. Zo wordt er wel gezegd dat hij in Engeland is overleden en te Middelburg begraven ligt op de Portugees-Joodse begraafplaats. Zo ook het bericht in de Middelburgsche Courant van 13 april 1833, waarin Bell's Weekly Messenger geciteerd wordt. Deze laatste had het bij het verkeerde eind en daardoor was ook het bericht in de M. C. onjuist.

10. Nederveen, a. w., p. 132, merkt op dat "Joden uit Middelburg een actief aandeel hadden in de stichting van de Londense Joodse gemeente Brevis Marks." Harris, a. w., p. 11.

-76-

HOOFDSTUK NEGEN.

DE GODSDIENST VAN DE MARRANEN.

Zoals hiervoor al bleek, keerden vele marranen, nadat ze Spanje en Portugal hadden verlaten, niet terug tot het Jodendom op het moment dat ze in de Nederlanden arriveerden. Dit lag anders voor de marranen die naar Griekenland en Turkije uitweken. Voor de lange arm van de Inquisitie waren zij daar, i. t. t. Vlaanderen, niet grijpbaar. Te Antwerpen, Hamburg en elders leefden marranen in eerste instantie als Katholieken en haastten zij zich niet tot het Jodendom terug te keren.

De Nieuw-Christenen waren in drie groepen te verdelen:

1. de orthodoxe katholieken.
2. nieuw-christenen, die niet bewust als gelovigen leefden, maar voor wie het geloof een middel was om beter te kunnen leven.
3. de marranen.

Zoals hiervoor al geschetst, richtte de Inquisitie in Spanje en Portugal zich tegen de marranen. Dit werd duidelijk in het geval van de te Middelburg in 1541 veroordeelden. Zodra de marranen in een omgeving kwamen, die niet negatief tegenover het jodendom stond, namen zij het Joodse geloof weer aan.

Dit gebeurde bijvoorbeeld bij de vestiging te Amsterdam (eind 16de eeuw) en Middelburg (halverwege de 17de eeuw).

Bekend is dat de marranen in Spanje en Portugal vast probeerden te houden aan een aantal essentiële punten:

- zij vastten op Grote Verzoendag en trokken schone kleren en schoenen aan.
- op Poeriem aten zij alleen 's avonds, maar geen vlees. 2
- op Pesach werd ongezuurd brood gegeten.
- de huwelijkspartner werd in eigen kring gezocht.
- de kinderen werd een Joodse naam gegeven.
- varkensvlees werd niet gegeten.

1. Dillen TvG, a. w., p. 7.

2. Op het Poeriemfeest herdenken de Joden de redding van hun voorvaderen in de tijd van Esther. Met die situatie voelden de Joden in Spanje en Portugal zich verwant.

-77-

- de marranen lazen alleen uit Tenach.
- de sabbat werd gehouden; desnoods na een werkdag.
- de Psalmen werden gebruikt en het Sjema Israël en andere hebreeuwse gebeden werden uitgesproken.
- tijdens het gebed bedekten de marranen het hoofd met een witte doek. De herinnering aan de tallith 3 bleef zo bewaard.
- voor het gebed werden de handen gewassen.
- de Godsnaam werd niet uitgesproken.

Naast deze Joodse kenmerken waren een aantal katholieke gebruiken onvermijdelijk. :

- het dopen van de kinderen.
- het knielen bij gebed en het slaan van een kruis.
- het gebruik van het Onze Vader. 4

Deze katholieke gebruiken werden in een veilige omgeving weer losgelaten. Maar dat de angst er in zat geeft De Jongh aan:

"In Amsterdam hadden velen de gewoonte om op vrijdagavond reepjes spek voor de ramen te hangen; kennelijk een overblijfsel uit de tijd dat hun voorouders dat in Spanje deden om de ketterjagers van de Inquisitie te laten zien dat er wel degelijk varkensvlees in hun huis was, en dat nog wel bij het begin van de sabbath."⁴

De grote moeilijkheid werd het doorgeven van het geloof. Het onderwijs in de hebreeuwse taal was niet mogelijk. Zo er al hebreeuwse boeken waren, dan konden deze nauwelijks gebruikt worden. Het doorgeven van de taal werd zo een moeilijke aangelegenheid. Met het bereiken van de leeftijd van Bar-Mitzwah 5 werden de kinderen op de hoogte gebracht van de Joodse traditie. 6

3. Tallith betekent kleding. Het ziet er uit als een omslagdoek; gewoonlijk van wol, wit met zwarte strepen, groot genoeg om hoofd en schouders te bedekken.

4. De Jongh, a. w., p. 40 vv.

5. Gans, Memorboek, p. 15. De Jongh, a. w. p. 36 vv. Hazelhoff, a. w., p. 15.

5. Bar-Mitzwah wordt een jongen na het eind van dertiende levensjaar d. w. z. verplicht tot het vervullen van de geboden. Later kerkelijk meerderjarig.

6. C. Roth, A history of the marranos, New York 1959, p. 9.

-78-

Het doorgeven hiervan kon in geval van loslippigheid levensgevaar voor de gehele familie met zich meebrengen. Ondanks deze problemen bleef de Joodse traditie bewaard en werden velen Jood bij hun komst in de Nederlanden. Het zeer snel ontstaan, na de komst van de marranen, van synagogen was hiervan een voorbeeld. 7 Zonder probleem ging dit niet. De verschillen waren groot. Bij velen was van het Jodendom slechts een vage herinnering overgebleven.

7. In 1597 vestigden zich de eerste marranen in Amsterdam. In 1602/1603 werden de eerste synagoge-diensten gehouden. Zeer spoedig waren er drie sefardische synagogen in Amsterdam, die in 1638 samensmolten tot één. Ook in Middelburg kwam zeer snel een (huis)synagoge na de komst van de sefardische Joden in het tweede kwart van de 17de eeuw.

-79-

HOOFDSTUK TIEN**DE KOMST VAN DE ASHKENAZISCHE JODEN.**X. 1. Inleiding.

Niet alleen op het Iberisch schiereiland, maar ook elders in Europa, werden de Joden in de verdrukking gedrongen. In de immigratie van de Joden zijn een drietal golven te onderscheiden: "Eind 16de en begin 17de eeuw kwamen de Portugese en Spaanse marranen of schijn-christenen, die, na enige tijd hier gevestigd te zijn, weer tot het Jodendom overgingen. (. . .) Enige tientallen jaren later, van 1615 af, komt de tweede instroming, die der Hoogduitse Joden, door de vervolgingen in de Rijnstreek hierheen gevlucht, terwijl in het midden der 17de eeuw, tengevolge van de pogroms door de Kozakken in Polen, namelijk die der Poolse Joden inzet." 1

In de voorafgaande hoofdstukken is de immigratie van de marranen - zeker in relatie tot Middelburg - voldoende aan bod gekomen. In het vervolg zal de komst van de Ashkenazische Joden centraal staan. Zij kwamen in zulke grote getale naar Nederland dat zij spoedig de Portugese Joden in Nederland in aantal overtroffen. Dit gold niet alleen voor Amsterdam, maar ook voor de Mediene² van Kampen tot Middelburg.

X. 2. De komst van de Duitse Joden.

Al in de 15de eeuw werden in Duitsland Joden verdreven uit de voornaamste handelssteden. Als geldschieters werden zij overbodig. In o. a. Keulen (1424), Mainz (1438) en Augsburg (1439) moesten zij daarvan de trieste gevolgen dragen. Zoals opgemerkt trokken in de Middeleeuwen Duitse Joden naar Nederland. In de 17de eeuw werd er sprake van een omvangrijke immigratie.

1. H. J. Pos, J. P. Kruyt e. a., Anti-semitisme en Jodendom, Arnhem 1939, p. 190 v. Seeligmann, Die Juden in Holland, a. w., p. 254.

2. Mediene: Hebreeuws: eigenlijk staat of land; hier kleine stad of dorp op het platteland. In het algemeen aanduiding voor de Joden buiten Amsterdam.

-80-

In 1614 brak in Frankfort een opstand uit, waarvan de Joden het slachtoffer werden. 3 Het gevolg was dat vele Joden vluchtten. De invoering van de "Familiantengesetz" voor Joden in sommige gebieden en steden was ook reden voor het vertrek van velen. 4 Na de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) vestigden velen zich in Nederland. Deze Joden waren grotendeels in de kleinhandel werkzaam en zodra zij zich in Nederland vestigden, probeerden zij ook hier dat werk voort te zetten. 5 Deze Hoogduitse Joden vormden een geheel ander slag mensen als de Portugese Joden die, zeker in de Gouden Eeuw, in welvaart leefden. Toch waren deze Hoogduitse Joden niet straatarm toen ze in Nederland aankwamen. De economische situatie van de Hoogduitse Joden werd voor een groot deel bepaald door hun uitsluiting uit de gilden. Enige jaren na de komst van grote groepen Hoogduitse Joden volgden de Poolse Joden. De oorzaak van hun komst lag in de opstand van de in de Oekraïne levende Kozakken. De Kozakkenleider was verschuldigd aan de koning. De Grieks-Katholieke Kozakken kwamen in opstand vanwege de toenemende geldzucht van de katholieke landheren. Deze laatsten lieten hun landgoederen veelal beheren door Joodse rentmeesters. 6 Een eerste grote opstand - in 1635 en 1636 - werd bloedig neergeslagen. In 1648 keerden de kansen ten gunste van de Kozakken. Onder

aanvoering van Chmielnicki versloegen de Kozakken het Poolse leger. De Joden waren de grote verliezers in deze bloedige strijd, waarin het barbarisme de boventoon voerde. Zeker 200.000 Joden vonden de dood. 7 Drieduizend Poolse vluchtelingen landden op Texel, van waar zij zich over de Republiek verspreidden. 8

Deze Poolse Joden kwamen berooid in Nederland aan. Vele vluchtelingen trokken naar Amsterdam waar de Portugese Joden inmiddels een bloeiend gemeentelven hadden opgebouwd. In eerste instantie werden de Ashkenazische Joden gastvrij ontvangen. Bij hun christelijke omgeving stonden

3. Gans, Memorboek, a. w., p. 53.

4. H. Beem, Historical Aspects of Small Jewish communities in the Netherlands, In: Studie Rosenthaliana 1981 (XVI) Vol. 1, Assen 1981, p. 101. Deze wet stond alleen aan de oudste zoon toe te huwen, hierdoor werden andere kinderen gedwongen te verhuizen.

5. H. Poppers, De Joden van Overijssel, Utrecht 1926, p. 9.

6. J. Soetendorp, a. w., p. 168.

7. I. Mendels, De Joodse gemeente te Groningen, Groningen 1910, P. 41. B. Deze Poolse Joden dragen veelal de naam Polak.

M. Silberberg-Boas, s. w., p. 91, bestijdt de opvatting van S. Seeligmann in Bibliografie en Historie, 1927, die een aantal van 300 vluchtelingen noemt. Zij staat echter niet niet in voor het getal van 3000.

-81 -

zij veel minder in aanzien. Velen ondervonden minachting. Dit werd versterkt doordat zij ook in de "laagste" baantjes hun brood moesten verdienen. 9 Het mag geen verbazing wekken dat Joden van zo verschillende culturele en maatschappelijke achtergrond van tijd tot tijd met elkaar in conflict kwamen. Een van de belangrijkste verschillen was dat de Ashkenazische Joden een eigen taal hadden: het Jiddisj, een mengelmoes van Duits, met Hebreeuwse en ook Arameese termen.

Dat de situatie van het Jodendom in het begin van de 18de eeuw niet rooskleurig was, beschrijft Poppers: " Het Jodendom bevond zich in geestelijke zin in een staat van verwildering, die verscheidene jaren aanhield. De verarmde Poolse Joden, die zich niet weder konden herstellen van de slagen die zij door de vervolgingen in de 17de eeuw hadden ontvangen, overstroonden in grootten getale de bemiddelde gemeenten in het Westen. (...) Het optreden van valse profeten¹⁰ vindt ook gedeeltelijk zijn verklaring in het lage beschavingspeil, waarop de Joden toen stonden. Daarmede ging samen een morele en materiële achteruitgang. Niet alleen de Poolse, ook de Duitse en Italiaanse Joden waren sterk verarmd, hoofdzakelijk omdat zij door concurrentie van Christelijke kapitalisten hun geld niet meer konden uitlenen.¹¹

In vergelijking met Joden elders in West-Europa, maar ook in vergelijking met anderen in Nederland, waren de Joden bitter arm.¹²

9. Poppers, a. w., p. 9. idem p. 37.

10. Het optreden van SjabtaïTsewie bracht veel onrust onder de Nederlandse Joden tweeweg. Vgl. o. a. Gans, Memorboek, a. w., p. 96v.

11. Poppers, a. w., p. 39 v.

12. H. Daalder, Joden in een verzuilend Nederland. In: Hollandsch Maandblad 17 (1975) nr. 335, p. 3 - 13.

-82-

X. 3. De Franse tijd.

Het aanbreken van de Franse tijd betekende een keerpunt in de geschiedenis van de Joden. 13 Tot die tijd vormden de Joden een eigen natie. Beter gezegd zij vormden twee naties: een Hoogduitse en een Portugese. Nadien vormden zij alleen maar een geloofsgemeenschap. 14 Voor de wet waren zij met de Nederlanders gelijkgesteld. E. e. a. was het resultaat van het "Decreet over den gelijke staat der Joodsche met alle andere burgers" dat op 2 september 1796 in de Nationale Vergadering unaniem werd aangenomen. 16 De aanneming van dit decreet betekende in feite het einde van de strijd om emancipatie in Nederland. 17

Deze emancipatiestrijd leidde in 1796 nog tot de afscheiding van verlichte Joden. Deze stichtten een nieuwe gemeente Adat Jeschurun. 16 Onder de regering van Lodewijk Napoleon werd deze gemeente weer met de oude verenigd.

Met de uitvoering van dit decreet kregen de Joden het recht alle ambten en beroepen te bekleden, en tevens alle staatkundige rechten. Het verbod op de toelating van de Joden tot de gilden werd opgeheven. Een maand eerder (5 augustus 1796) was bij decreet van de Nationale Vergadering de Kerk gescheiden van de Staat. Ondanks deze maatregelen verbeterde de economische positie van de Joden niet. Integendeel, in de Franse tijd was de armoede groter dan voorheen. 19 De genomen maatregelen betekenden een grote bedreiging voor de Joodse gemeenschap. Dit zag de meerderheid van de Joodse leiders in. Zij vreesden dat de emancipatie gevolgd zou worden door een geleidelijke assimilatie, die op den duur een gevaar zou vormen voor de handhaving van het Joods godsdienstig leven. 20 Deze vrees bestond niet zonder reden. Een aantal maatregelen:

13. C. Eitje, De Emancipatie als keerpunt in de Joodse geschiedenis. In: Het Jodendom in de laatste twee eeuwen, 's-Gravenhage z. j., p. 9.

14. H. Beem, De Joden van Leeuwarden, Assen 1974, p. 90.

15. Vervallen.

16. J. Michman, Gothische torens op een Corintisch gebouw, de doorvoering van de emancipatie van de Joden in Nederland, TvG 89 (1976), p. 494.

17. J. Michman, Gothische torens, a. w., p. 493.

18. Deze afgescheiden Hoogduitse gemeente was in 1796 gevormd. Ze bestond uit personen die onder invloed van de Franse Revolutie en ook uit de wil om zelfstandiger tegenover het Jodendom te staan, zich hadden losgemaakt.

19. H. Daalder, a. w., p. 6.

20. H. J. Pos en P. J. Kruyt, a. w., p. 196.

-83-

- de verdringing van het Jiddisj veroorzaakt door het verplicht gebruik van de Nederlandse taal door alle rabbijnen,

- de vereniging van alle Joden, Portugese en Hoogduitse, in één kerkgenootschap, vormden de belangrijkste redenen tot verzet. 21

De onderbrenging van alle Joden in één kerkgenootschap bevorderde het assimilatieproces sterk. Felix Libertate, een genootschap bestaande uit Christenen en vooruitstrevende Joden, begon na de komst van de Fransen de strijd voor politieke rechten voor de Joden. Haar ontstaan was gelegen in de weigering van de patriotische organisaties in Amsterdam Joden toe te laten. De meerderheid der Joden was pro-Oranje en dus tegen Felix Libertate.

In de tweede Nationale Vergadering maakten Dr. Lemon en Bromet - beiden

voormannen van Felix Libertate - hun opwachting. Keizer Napoleon besloot in het begin van 1806, als overgangsmaatregel, van de Bataafse Republiek een monarchie te maken. 22 In juni 1806 kwam zijn broer in Nederland als koning op de troon. Hij zag in de samenvoeging van de drie Amsterdamse Joodse gemeenten de voorwaarde voor een succesvolle integratie van de Joden in de Nederlandse samenleving. 23

Op 23 juni 1806 verklaarde Napoleon: "Het groote beginsel der Maatschappelijke vrijheid bestaat daarin, dat de Wet gelijke Regten verzekere en gelijke Regten oplegge aan alle Burgers, zonder onderscheid van rang of geboorte. (...) De Koning en de Wet verlenen gelijke bescherming aan alle Godsdiensten." 24

21. H. J. Pos en P. J. Kruyt, a. w., p. 197.

22. M. Wolff, De beteekenis der regering van Lodewijk Napoleon voor de Joden van Nederland, naar authentieke bronnen bewerkt. In: BUGO vijfde reeks deel 7, 's-Gravenhage 1920, p. 51.

23. Michman, Gothische torens, a. w., p. 502.

24. M. Wolff, a. w., p. 51.

-84-

Deze verklaring vormde de aanleiding voor het feit dat een aantal vooraanstaande Joden²⁵ zich op 11 augustus 1806 tot alle gemeentebesturen richtten met een verzoek. Middels dit verzoek wilden zij de uitvoering van het decreet van de Nationale Vergadering van 2 september 1796 bewerkstelligen. In hun rekest geven zij in vier hoofdpunten voorbeelden van discriminatie aan:²⁶

1. financiële achteruitzetting (i. v. m. belastingen, weeshuizen).

2. economische achteruitzetting (gilden).

3. politieke achteruitzetting (geen hoge ambten).

4. ideologische discriminatie (geen Jood in gemeentebesturen).

Dat de Amsterdamse gemeenteraad de integratie van Joden afwijst bleek uit de reactie. Amsterdamse stadsbestuurders dreigen af te treden zodra een Jood in de gemeenteraad benoemd wordt. De reactie van Lodewijk Napoleon bleef niet uit. In september 1808 gaf hij de minister van Binnenlandse Zaken opdracht te onderzoeken in hoeverre er sprake was van discriminatie. Dat Asser cs. in feite in het gelijk werden gesteld bleek uit de maatregelen die nadien genomen werden. Discriminerende bepalingen, die in verschillende plaatsen nog van kracht waren, werden ingetrokken. De besluiten die op 12 september 1808 werden genomen betekenden de grootste verandering voor de Joodse gemeenschap. Dit decreet regelde de oprichting van een kerkelijke organisatie. Aan het hoofd stond het Opperconsistorie. Zijn taak luidde als volgt:

"Het Opperconsistorie als waarnemende de belangen van alle Hollandsche Hoogduijtsche Joden of Israëlieten binnen het Rijk, zal bedagt zijn om den burgerlijken staat der Joden of Israëlieten meer en meer te verbeteren, de bedelarij te doen ophouden, tot eerlijk en nuttige broodwinning aan te moedigen en zal dus, des oirbaar oordelende²⁵. Dit waren zes Amsterdamse Joden: Joseph Arons Polak, Mozes Salomon Asser, Mr. Carel Asser, Samuel Mozes Metz, Isaac Senator en Mr. J. D. Meyer.

26. J. Michman, Gothische torens, a. w., p. 497

H. Beem, a. w., p. 114.

H. Poppers, a. w., p. 86.

-85-

daartoe de noodige voordragten aan de respective Ministers Zijner Majesteit tot wier departement de zaak behoort moeten doen, teneinde langs dien weg onder het oog Zijner Majesteit gebracht te worden. " 27

Door verschillende maatregelen werd het proces van assimilatie versneld. Op 20 juli 1808 werden de Joden bij dekreet verplicht een naam en een familienaam aan te nemen. Dit betekende een grote verandering. Vaak duidden de Hoogduitse Joden zich daarna met de plaats van afkomst aan (Frankfurter, van Emden, van Leeuwarden) of met hun beroep (Koster).

Onder aandrang van de koning bracht het Opperconsistorie die maatregelen over naar de gemeenten. Alleen de publicaties die uitgingen van opperrabbijnen of kerkbesturen en handelden over godsdienstige zaken mochten in het Hebreeuws zijn gesteld. 29. Overigens moest het Nederlands gebruikt worden. De opperrabbin moest in Holland geboren zijn of er minstens zes jaar gewoond hebben en Nederlands kunnen lezen en schrijven, voordat hij als zodanig een functie kon bekleden. 30 De situatie in de praktijk was anders: vele rabbijnen kwamen uit het buitenland.

Het Opperconsistorie was ingericht naar de idee van het Centraal Consistorie te Parijs. Het bestond uit dertien leden en zetelde in Amsterdam. Met zijn inrichting kwam een einde aan het vacuüm waarin de Joden verkeerden. Tijdens het bestaan van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was er geen enkele organisatievorm. De enige structuur die bestond begon en eindigde bij de plaatselijke kehilla. 31 Het mag niet vreemd klinken dat er verzet bestond tegen deze van bovenaf opgelegde organisatiestructuur. Alle gemeenten van 1500 of meer zielen vormden een consistoriale kerk. Kleinere gemeenten werden onder een consistoriale kerk gerangschikt. Middelburg had de keus tussen inlijving bij Brabant of direct onder het Opperconsistorie. Hoewel Middelburg koos voor het laatste kwam het daar i. v. m. de Engelse bezetting van Walcheren (juli 1809) niet van.

27. H. Beem, De Joden van Leeuwarden, Assen 1974, p. 114.

28. H. Seem, a. w., p. 121 en H. Poppers, a. w. p. 132 spreken over 18 augustus 1811.

29. M. Wolff, a. w., p. 80. /zie bijlage V A en V B.

30. J. Michman, De stichting van het Opperconsistorie, in Studia Rosenthaliana XIX vol 2, 1985, p. 135.

31. J. Michman, Centrum en periferie, in Studia Rosenthaliana XIX vol 2, 1985, p. 206.

-86-

Een bericht van het kerkbestuur van 's-Hertogenbosch (d. d. 4 april 1810) lieten de Middelburgse kerkbestuurders onbeantwoord. Ze rekenden zich niet tot het ressort Brabant. Na de inlijving bij Frankrijk viel Middelburg onder het Consistorie in de Circumscripctie Rotterdam. Dit bestuur werd pas op 20 oktober 1813 geïnstalleerd. Door de gebeurtenissen op staatkundig gebied werd deze indeling achterhaald. In december 1813 werd Zeeland met Nederland verenigd verklaard. Enige maanden later (mei. 1814) werd Walcheren definitief bevrijd. Toen was voor de Joodse gemeenten al het Koninklijk besluit d. d. 26 februari 1814 in werking getreden, dat een nieuwe organisatorische regeling in het vooruitzicht stelde en de bestaande organisatie ophief per 1 april 1814. Pas op 19 november 1815 werd in Middelburg een bestuur overeenkomstig de nieuwe wetgeving samengesteld.

Maar eerst nog even terug naar het bestuur van Lodewijk Napoleon. Hij deed veel om de Joden terwille te zijn. Een van de zaken was de oprichting van een Israëlitisch

legercorps (10 juli 1809). Dit werd een groot fiasco. Nog geen jaar later werd het corps vanwege de geringe belangstelling opgeheven (juni 1810). Vormen van discriminatie trachtte Lodewijk Napoleon af te schaffen. Hij stond de Joden, evenals andere gezindten, toe collectes te houden. Hij schafte de speciale eedformule af. Met ingang van 1 juni 1809 werden markten waar mogelijk verplaatst van zaterdag naar een andere werkdag. Dit betekende voor de Joden een niet onbelangrijke verbetering, daar zij i. v. m. de viering van sabbat op zaterdag op de markten verstek moesten laten gaan. De definitieve opheffing van de gilden (in 1809) betekende in theorie een verbetering; in de praktijk hadden weinig Joden baat bij deze maatregel. De economie was in de tweede helft van de achttiende eeuw al sterk achteruit gegaan. In 1799 behoorden 54 % van de Portugese gemeente en 87 % van de Hoogduitse gemeente in Amsterdam tot de bedeelden, terwijl het gemiddelde in Amsterdam 36,7 % bedroeg.³² De Joden zaten te diep in de economische malaise om daar nu nog uitgehaald te kunnen worden.

32. J. Michman, De stichting van het Opperconsistorie, a. w., p. 137.

-87-

Nadat de inlijving van het Koninkrijk Holland tot stand kwam (9 juli 1810), vond een nieuwe verandering in de organisatie plaats.

1. De vier consistoriën (Amsterdam, Rotterdam, Zwolle en Leeuwarden) werden ondergeschikt aan het Centraal Consistorie te Parijs.
2. De Portugese Joden werden in de organisatie betrokken.
3. In de consistoriën namen naast leken ook geestelijken zitting. (Het Opperconsistorie bestond uitsluitend uit leken). 33

Bracht de inlijving een andere organisatie, voor de levensomstandigheden betekende ze een verdere achteruitgang. Vanaf haar oprichting was de Bataafse Republiek in oorlog met Engeland. Deze oorlog drukte steeds duidelijker zijn stempel op de materiële omstandigheden van de bevolking.

De Engels-Nederlandse handel stortte na de inlijving ineen. 34 Dit had met name consequenties voor de Joden, die veelal in de handel werkzaam waren. De armoede aan het einde van de 18de eeuw betekende nog niets in vergelijking met het pauperisme dat nu aanbrak.

In 1813 kwam een einde aan de regering van Napoleon. Kossmann kijkt zo terug: "De regering van Napoleon heeft in Nederland geen van de nog uitstaande problemen opgelost. Zij heeft slechts het economische probleem verscherpt." 35

Dit is zeker waar. Maar niet alleen in economisch opzicht zou de Franse tijd een stempel drukken op de toekomst van Nederland en die van de Joden. Het bewind van Napoleon legde de basis voor de doorvoering van de gelijkstelling van de Joden en van de organisatie van het Nederlands Israelitisch Kerkgenootschap. 36 De emancipatie die tijdens de Franse periode in stroomversnelling raakte, gaf de Hoogduitse Joden de gelegenheid tot sociale opstijging, waardoor zij

33. H. Popper, a. w., p. 102.

34. E. H. Kossmann, De Lage landen 1780 - 1940, Amsterdam-Brussel 1976, p. 60.

35. E. H. Kossmann, a. w., p. 60.

36. H. Popper, a. w., p. 89.

-88-

in een min of meer gelijkwaardige positie t. o. v. de Portugese Joden stonden. 37 Een

ander aspect van de regering van Napoleon was de toelating van de Joodse kinderen tot de openbare scholen (1806). Hierdoor was het Nederlands in staat het Jiddisj als spreektaal van de Joden te verdringen.

Bij organiek besluit d. d. 12 juni 1814 werd Middelburg verheven tot Hoofdsynagoge. De kerkelijke organisatie droeg een hiërarchisch karakter. Aan de top stond de Commissie tot de zaken der Israëlieten, vanaf 1817 Hoofdcommissie genoemd. Daaronder kwamen respectievelijk de parnassijns van de Hoofdsynagogen, de manhigiem van de ringsynagogen en de kerkmeesters van de bijkerken. 38 De Hoofdcommissie vormde de verbinding tussen de burgerlijke overheid en de kerkelijke gemeenten. Het Koninkrijk werd verdeeld in veertien ressorten. 39 Na de afscheiding van België bleven er twaalf over, tien Hoogduitse en twee Portugese. De parnassijns vormden het hoogste orgaan van de Hoofdsynagoge. Daarnaast maakten parnassijns, ouderlingen en notabelen de Grote Kerkenraad. Een- of tweemaal per jaar kwamen de parnassijns van de Hoofdsynage bijeen op een ressortale vergadering met de manhigiem van de ringsynagoge en de kerkmeesters van de bijkerk (en).

Koning Willem I werd op 1 december 1813 tot soeverein vorst over Nederland uitgeroepen. In gematigde vorm zette hij de Franse politiek voort.

Niet alle Hoofdsynagogen beschikten over een eigen Opperrabbijn. In Amsterdam was de zetel voor de Opperrabbijn van Utrecht en Noord- Holland. Den Haag en Rotterdam hadden elk een Opperrabbijn voor een deel van Zuid-Holland. In Den Bosch zetelde de Opperrabbijn voor Brabant en Zeeland. In Zwolle stond de zetel voor Overijssel, Gelderland en Drenthe. Tenslotte had Groningen een Opperrabbijn voor de provincie zelf en voor Friesland.

37. H. J. Pos en P. J. Kruyt, a. w., p. 196.

38. O. Vlessing, De geschiedenis van de Permanente Commissie tot de algemene zaken van het N. I. K. en haar betrekkingen tot de ressorten. In: SR XIX vol. 2 (1985), p. 222.

39. Twee in Amsterdam en in Den Haag, één in elk der volgende plaatsen: Rotterdam, Amersfoort, Nijmegen, Zwolle, Leeuwarden, Groningen, Middelburg, Den Bosch, Maastricht en Brussel.

-89-

De bekleding van de posten van Opperrabbijn vormde een groot probleem. In Nederland studeerden te weinig rabbijnen af. In de 18de eeuw kwamen de meeste rabbijnen uit Polen; de eeuw erna uit Duitsland, dit ondanks de politiek van 'vernederlandsing'. 40 De grondwetsherziening van 1848 betekende een nieuwe fase die ook voor de Joden in Nederland van belang was. Staat en kerk werden gescheiden. Hierdoor werd bevorderd dat er een nieuwe organisatie van Joodse gemeenten tot stand kwam. De wet op de kerkgenootschappen van 1853 betekende een stap in die richting. De kerkgenootschappen kregen de bevoegdheid hun godsdienstige zaken zelf te re- gelen. Op deze manier werden zij bevrijd van de staatsvoogdij. 41

In 1861 werd de band tussen het Joodse kerkgenootschap en de staat verbroken. Om het mogelijk te maken dat de Israëlietische kerk zich onafhankelijk zou organiseren speelden de minister voor de Hervormde Eeredienst en de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten voortaan geen rol meer bij de benoemingen van kerkbesturen, armbesturen en kerkenraden. Eveneens was het niet meer nodig begrotingen ter controle in te zenden, noch werden reglementen bekrachtigd. 42

Tot een reorganisatie van het Israëlitisch Kerkgenootschap kwam het nog niet. Amsterdam heeft jarenlang deze zaak opgehouden. Pas toen de autonomie van de

gemeenten en de souvereiniteit van de Opperrabbijnen in alle godsdienstige zaken waren vastgelegd kwam in 1871 de Centrale Commissie tot de algemene zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap tot stand. 43 De Portugese Joden hielden het bij de oude structuur: een Hoofdcommissie als hoogste orgaan, waar het N. I. K. de centrale commissie had.

40. O. Vlessing, a. w., p. 223.

41. H. Beem, De Joden van Leeuwarden, a. w., p. 150.

42. Gans, Memorboek, p. 341.

43. S. Seeligman n in H. Poppers, a. w., p. X.

-90-

HOOFDSTUK ELF.**DE HOOGDUITSE JODEN VAN MIDDELBURG.**XI. 1. Inleiding.

Harris merkt op dat het vrijwel zeker is dat op de Portugees-Joodse begraafplaats een aantal Hoogduitse Joden begraven werden. Hij noemt de volgende namen: Isaac zoon van David Tabeli, Jacob Cohen, Simon Bar Yeuda, Brandele vrouw van Jacob Cohen en Juda Jozef Nathan zoon van Asser Cahen. 1 Over deze personen is mij niets bekend geworden uit dit onderzoek. Het is mogelijk dat zij zich rechtstreeks vanuit Midden-Europa hier gevestigd hebben. Een andere mogelijkheid is dat zij zich uit Nederlands-Brazilië hier hebben nedergezet. In het begin van de 18de eeuw vestigden zich meerdere Ashkenazische Joden in Middelburg. Vanaf dat moment ontstonden er ongeregelde Joodse gemeenten in de Joodse gemeente.

Op 8 en 18 oktober 1704 klaagde de Portugese Jood Benjamin de Casserez bij het Middelburgs stadsbestuur. Benjamin Levi en Abraham de la Torre hadden - als repressaille voor het feit dat hun wegens slecht gedrag de toegang tot de huissynagoge was ontzegd - besloten een eigen synagoge op te richten. Zoals hiervoor al opgemerkt, was de huissynagoge van de Portugese Joden gevestigd in het huis van Benjamin de Casserez. Uiteraard wilde hij voorkomen dat een nieuwe synagoge werd gesticht. Dat De Casserez bij het gemeentebestuur weinig steun ondervond mag in het vervolg blijken. 2 Een week later richtte Gerson Nathan Cohen zich tot burgemeester Johan Willem Schorer, omdat de ouderlingen van de Hoogduitse gemeente hem de toegang tot de Portugese synagoge hadden verboden. 3 4 Een en ander zou niet zonder gevolgen blijven.

1. Harris, a. w., p. 8. Zie ook bijlage VI.

2. De Leeuw, a. w., p. 16.

3. Nagtglas, Rustplaats, a. w., p. 13

4. De Leeuw, a. w., p. 17.

- 91 -

XI. 2. Een sjoel en een chazzan.

De onenigheden liepen parallel met het verzoek van de Hoogduitse Joden, op 3 oktober 1704 ingediend, om een synagoge te mogen bouwen. 5 Het ligt voor de hand dat Benjamin Levi de aanzet gaf tot de bouw van de Hoogduitse synagoge. Hij woonde in de St. Jansstraat (nu no. 15), in het huis met de naam De Gouden Tafel.

Het volgende is te vinden in een notariële akte: " Messrs Benjamin en Hyman Levi, hoogduytsche Joodsche Coopluyden woonende binnen deze stad, mij notarius wel bekend, dewelke verklaerden dat zijlieden aen Messrs Marcus Jacobs, Hendrik Moyses, Moyses Jacobs, Sampson Jacobs, Hendrick Samuel Levy, Salomon Yzaksen (= Isaachs) Hertog Levy de Jonge, alle hoogduytsche Joodsche Coopluyden mede alhier woonachtig tot het plegen van hunnen godsdienst volgens de hoogduytsche ceremonien en d'ordeninge van derzelve gemeente uyt de hand hebben verkogt zeker agtergedeelte met de Erve genaamt de Goude Tafel, staende in de St. Jansstraat binnen deze stad, voor de zomme van twaalfhonderd carolus guldens, en daer van op den 30 Meert 1705 gepasseert zeker contract verleden voor Petrus Dobbelaar notarius en getuygen alhier; Edog dat daer inne bevonden werden eenige abuyzen en Erreuren die zijleiden willende corrigeren en voorkomen alle vordere disputen, dat zijlieden hebben

gemaakt een nader contract met alle de coopers hier boven genoemd die ten dezen mede compareerden en daer in bewilligden (Except Moyses Jacobs ten dezen absent) en bovendien nog met Messrs Levy Davids wonende vooralsnog tot Amsterdam, Samuel Levy, Izaak Boas, en Samuel Jacobs, mede hoogduytsche Joodsche coopluysden alhier woonachtig. " 6

5. Register ten Rade, a. w., p. 383.

6. M. I. de Groot e. a., Ter gedachtenis aan het tweehonderd jarig bestaan der Israëlitische kerk te Middelburg, Middelburg 1906, p. 9vv.

Uit de ligging mag m. i. niet worden afgeleid dat de te bouwen synagoge een soort schuilkerk moest worden; zoals o. a. W. Verhulst, a. w., p. 9 meent.

-92-

In eerste instantie werd de koopakte dus opgemaakt op 30 maart 1705. Hierin ontbraken de namen van Levy Davids, Samuel Levy, Izaak Boas en Samuel Jacobs. De gewijzigde akte werd op 25 mei 1705 getransporteerd in aanwezigheid van de getuigen Barend Salomons, predikant van de voorschreven natie en Jacob Marcus. 7 Met de in gebruik name van de eigen synagoge kwam geen einde aan de interne onrust. De Raad vaardigde op 29 juni (of juli) 1709 een besluit uit dat aldus luidde: "Den Rabijn en ouderlingen van de hoogduytse Joden binnen dese stad geinterdiseerd zonder consent eenige bevelen met bedreyging van vloek of ban te publiceren op peine van indignatie. "8

Of het vanwege deze interne conflicten was of om een andere reden, Johan Daniël Gabriël ging over tot de Gereformeerde godsdienst.

In de notulen van 22 juni 1726 van de Raad staat geschreven dat hem geen "mildadige handreykinge uyt Stadscassa" werd gegeven. 9 Zoals hiervoor al werd gemeld, ging o. a. in de Middeleeuwen de overgang vanuit het Jodendom naar het Katholicisme met een financiële beloning gepaard. De tijden waren, althans wat Middelburg aanging, veranderd.

In 1727 kwam een reglement tot stand. 1° Hiermee hoopte het stadsbestuur de rust te handhaven. "De ouderlingen Regenten en de ledematen van de Joodse kerk gelast sig punteelijken na het reglement te reguleren, sonder van het selve direct of indirect af te gaan. " 11

Vanaf 1760 bemoeide het stadsbestuur zich met de benoeming van ouderlingen om problemen te voorkomen. 12 Zo maken de resolutien van Weth en Raed van 25 november 1758 melding van het volgende:

7. M. I. de Groot e. a., a. w., p. 15.

8. Register ten Rade, a. w., p. 383.

9. De Leeuw, a. w., p. 17.

10. Register ten Rade, a. w., p. 38. Op 15 maart van dat jaar werd dit besluit genomen.

11. Register ten Rade, a. w. p. 385. JGM inv. nr. 3, d. d. 24 augustus 1785.

12. Overeenkomstig het reglement d. d. 3 februari 1759, art. 39, moest een van de regerende ouderlingen worden vervangen. JGM inv. nr. 3, d. d. 24 augustus 1785.

-93-

"naar aanleiding van een rapport van de heren Boddaert en Evertse over de verschillen tussen die van de Joodsche Natie ontstaan, vermeld in de notulen van 2 september wordt na overleg besloten de vrede in die gemeente, te herstellen, de laatst gedane verkiezing van ouderlingen te vernietigen en bij deze nieuwe ouderlingen aan te

stellen: Jonas Nathan Cohen, Jacob Hendriks en Levi David."13

De ouderlingen waren degenen die het beleid voor de kehilla bepaalden. Zij verzorgden het onderhoud van het gebouw en besloten in 1757 tot de bouw van een nieuwe mikwe, waarop ook een konsistorie werd gebouwd. 14 Het geluk kwam de gemeente tegemoet toen in 1768 een brand woedde in de Herenstraat: de synagoge bleef gespaard. 15 In overleg met de sjammasj zorgden de ouderlingen voor de handhaving van de orde in de sjoel. Dat dit nodig was mag blijken uit de berispingen die sommigen kregen en de boeten die werden opgelegd. Om een paar voorbeelden te noemen: Op 12 oktober 1835 spraken de parnassijns in buitengewone zitting over Mozes Nathan Cohen, die de orde had verstoord. Vanwege "vergaande ordeverstoring en zulk onbehoorlijk gedrag" werd hem een boete van f 6,- opgelegd ten voordele van de armen. Als hij niet binnen drie maal 24 uur zou betalen, zouden de parnassijns een klacht indien bij de Officier van Justitie. Dat dit niet mocht baten bleek uit het feit dat N. M. Cohen enige jaren later opnieuw de orde verstoorde. Toen kwam hij er beter af: 90 cent boete. Nog geen maand na deze bijeenkomst, eind september 1863, kwamen de parnassijns weer bij elkaar in extra vergadering. Aaltje Spier geb. Boasson weigerde op verzoek "een door of vanwege haar in de kerk gebrachte stoel te verwijderen". Zij en haar man, Hartog Nathan Spier, die zich ook met de zaak bemoeide, kregen f 2,50 boete.

13. JGM inv. nr. 3, d. d 25 november 1758.

14. JGM inv. nr. 5, d. d. 7 juni 1757. 15. M. C. 3 mei 1768.

-94-

In 1851 kreeg de sjammasj, met de toepasselijke naam S. E. Koster, een andere plaats in de synagoge, zodat hij meer ter beschikking van parnassijns stond. Deze maatregel werd genomen met het oog op ordeverstoringen. 18

Naast de koster en zijn assistent behoorden de chazzan en de sjouchet tot de vaste medewerkers van de kehilla.

De voorzanger nam in de Joodse gemeente een centrale plaats in. Hij leidde de sjoeldiensten, de sjeliag tsibboer. 17 Hij gaf leiding aan de samenzang en zong voor op sjabbat en feestdagen. Hij had een zware taak, vooral op de hoge feestdagen. Daarom beschikte de kehilla over een assistent-voorzanger. Beiden namen een deel van de liturgie voor hun rekening, hetgeen vooral met de feestdagen – die zich kenmerkten door een uitgebreide liturgie - van belang was. Meestal bekleedde de chazzan in de kleine kehillot verschillende functies tegelijk. Ook in Middelburg was dat het geval. Zo was de tweede chazzan, Elezar Deutz, in 1814 en 1815 chazzan en sjouchet. Zijn opvolger Meyer Kalman de Groot oefende beide functies uit tot zijn dood in 1855.

Een andere taak van de chazzan was het verrichten van de huwelijksinzegeningen. Hiervoor reisde hij ook naar de ringsynagogen en bijkerken, respectievelijk in Zierikzee, Vlissingen en Goes. Voordat hij een huwelijk in mocht zegenen werd door de parnassijns bij de opperrabbijn om toestemming gevraagd. Een bijkomende zaak vormde de vervaardiging van de ketuba. De hulp-chazzan E. S. Collet werd in 1847 ontboden voor de parnassijns, omdat hij de ketuba niet tijdig gereed had. 18 Hieruit bleek dat een en ander van groot belang was. Om moeilijkheden in de toekomst te voorkomen, werd er een instructie vastgesteld. De ketuba moest op perkament en in het Hebreeuws schrift vervaardigd worden. Tevens moest hij de dag voor de huwelijksinzegening door de kerkelijke getuigen (de chazzan en de koster) aan de president-parnas worden getoond.

Als sjouchet was de chazzan verantwoordelijk voor het koosjer slachten. Hij was regelmatig te vinden in de Vleeshal, waar hij

- 16. JGM i. pv. nr. 39, d. d. 24 augustus 1851.
- 17. D. Hausdorff, Jizkor, Baarn 1978, P. 79.
- 18. JGM inv. nr. 39, d. d. 11 juli 1847.

-95-

ook de handelingen van de vleeshouwers, die als leverancier van de Joodse gemeente optraden, in het oog hield.

Het ligt voor de hand dat bij het wegvallen van de chazzan/ sjouchet de kehilla, waar geen rabbijn woonde, in grote problemen kwam. Het gehele leven dreigde dan ontregeld te worden. Gelukkig slaagde de kehilla er meestal in een hulp-chazzan uit eigen kring op te leiden. Deze werd dan door de opperrabbijn autorisatie verleend om alle werkzaamheden a. i. te verrichten. Dit nam niet weg dat van tijd tot tijd hulp ingeroepen werd van de nabuurgemeente Vlissingen. In 1862 nam H. Scheffer uit Vlissingen waar voor de toenmalige sjouchet/chazzan en godsdienstig onderwijzer A. S. Norden, die Middelburg voor tien dagen verliet om sjiwwe te zitten bij zijn overleden zuster. 19

In de persoon van Norden had de kille Middelburg een chazzan, drie functies bekleedde. In 1863 nam Norden ontslag en verruilde Middelburg voor Dordrecht. 20

Van de sjoel zijn weinig gegevens bekend. Naast een interieurfoto en de ruïne, zoals die nu nog bestaat, zijner slechts summiere aantekeningen in de archieven. Dat er geen foto of tekening van het exterieur bestaat, heeft ongetwijfeld te maken met de verscholen ligging van de synagoge. Uit de archieven is bekend dat per 1 januari 1825 meer verlichting werd aangebracht.²¹ In 1863 vond uitbreiding van de gasverlichting plaats, waarmee een bedrag van f 98,- was gemoeid. ²² Tijdens de veertiger jaren van de vorige eeuw kwam de gemeente ten aanzien van de sjoel voor een aantal grote reparaties te staan. Allereerst vernielde een storm het dak van delonsistorie en beschadigde het er onder gelegen bad.

In 1845 moesten de kerksieraden gerestaureerd worden. De financiering daarvan, d. m. v. verkoop van gallons, stuitte op verzet van de gemeente. Eveneens in 1845 verhuisde de kehilla voor enige tijd naar een hulpkerk i. v. m. een grote reparatie

- 19. JGM inv. nr. 40, d. d. 1 december 1862.
- 20. JGM inv. nr. 41, d. d. 8 maart 1863.
- 21. JGM inv. nr. 36, d. d. 14 november 1824.
- 22. JGM inv. nr. 41, d. d. 29 maart 1863.

-96-

en schilderwerk aan de sjoel. Tijdens het paasfeest van dat jaar vonden seremoniën plaats, die gepaard gingen met het overbrengen van cb Torarollen naar de kerk. ²³ Een volgende financiële tegenslag kwam met de afkeuring van vier Torarollen door de opperrabbijn in 1859. Twee wetsrollen werden voor herstel gebracht naar J. Redlich te Rotterdam. De eerste Wetsrol bleef tot juli 1862 in reparatie, pas eind 1862 keerde de tweede Wetsrol terug naar de sjoel. De reparatie kostte f 250,+ f 13,- gratificatie en tegemoetkoming in de reiskosten. ²⁴ Met een bijzondere plechtigheid volgde de inwijding. De Vries zegt over soortgelijke gebeurtenissen: "Zij wordt als een koningin in de synagoge ontvangen. "

Voordat de herstelde Torarollen hun plaats in de Ark terugkregen, ²⁵ vond in 1861 de

inwijding van een nieuwe - bij Kohn & Wagenaar aangekochte - Torarol plaats. 26 Als de dag er aanleiding toe gaf, moest uit verschillende stukken van de Tora gelezen worden. Aangezien de Wetsrol geen boek is, maar een rol die terug- of verder afgerold moet worden, was de aanwezigheid van een tweede en zelfs een derde Wetsrol noodzakelijk. De Toralezing was een zaak van de Koré, dat kon tevens de chazan zijn. Was men geïmmatriculeerd lid van de kehilla dan werd men voor de Tora geroepen, om beurtelings een stuk der aangewezen afdeling voor te dragen. Niet elke synagogebezoeker kan zonder meer ieder willekeurig stuk van de Tora-afdeling voordragen, hoewel toch een ieder het recht had, opgeroepen te worden om vanaf de biema voor te lezen. Gezien de hoge mate van deskundigheid die het voordragen vereiste, werd het zelf-voorlezen voor ieder afgeschaft. De Koré las voor en de opgeroepene sprak de lofzegging ervoor en erna uit.

Op deze regel waren een aantal uitzonderingen. Allereerst die voor de jongen die Bar Mitswah is en voor degenen die de eer te beurt valt op Simcha Tora het laatste stuk

23. JGM inv. nr. 39, d. d 13 april 1845.

24. JGM inv. nr. 41, d. d. 14 december 1862.

25. Rabbijn S. Ph. De Vries Mzn., Joodse ritensymbolen, Amsterdam 19684.

26. JGM inv. nr. 40, d. d. 2 juni 1861.

-97-

van de Heilige Wetsrol te mogen voordragen en voor hem die dezelfde dag bij Genesis weer mag beginnen.²⁷ De keuze van de chosan tora en de chosan bereisjiet maakte een vast onderdeel uit van de vergadering van parnassijns in oktober. Zo staan in de notulen van 1819 N. W. Praag (chosan tora) en J. D. Isaacson (chosan bereisjiet) vermeld²⁸ en noemen de notulen van 1841 Isaac Boasson (chosan tora) en M. Kunstenaar (chosan bereisjiet)²⁹ Degenen die uitgekozen werden, waren verplicht het specifieke gedeelte voor te dragen. In geval van verzuim werd bij een ongeldige reden een boete opgelegd. Dat deze boete niet altijd gering was ervaarde de heer Pinto in 1855. Hij moest f 12,- betalen. ³⁰

De sjoel, gelijkvloers gebouwd op een laag terrein, was vierkant van vorm en had geen voorportaal. In een uitspringend gedeelte werd de Wet bewaard. De sjoel werd bereikt door een kleine toegangsdeur. Inwendig was een houten koepeldak aangebracht. Vier grote ramen zorgden voor voldoende licht. Aan een van de kanten bevond zich de vrouwen galerij, die van buitenaf toegankelijk was. Dit stond i. v. m. de rite dat de vrouwen buiten de kerk zitten moesten. Het aantal zitplaatsen bedroeg 83 voor mannen en 33 voor vrouwen. ³¹

De omvang van de kehilla was te groot om, met name met de hoge feestdagen, de mensen te kunnen huisvesten. Dit was dan ook de reden dat de Grote Kerkenraad in 1835 over vergroting van het kerkgebouw spreekt. ³² Enige decennia later bracht parnassijn van Ham de uitbreidingsplannen opnieuw ter sprake. Hij dringt aan " met krachtige pogingen middelen in het werk te stellen om een nieuw en ruimer kerkgebouw te verkrijgen. " ³³

27. De Vries, a. w., p. 23.

28. JGM inv. nr. 35, 17 oktober 1818.

29. JGM inv. nr. 38, 3 oktober 1841.

30. JGM inv. nr. 40, 3 oktober 1855.

31. A. A. Fokker en J. G. de Man, De Gestichten en Openbare Gebouwen van Middelburg, Middelburg 1857, p. 47 v.

32. JGM inv. nr. 43, 25 oktober 1635. 33. JGM inv. nr. 41, 27 januari 1867.

-98-

Zover heeft het nooit mogen komen. Tot de Tweede Wereldoorlog, toen brand de synagoge vernietigde, ging de kille van Middelburg achter de huizen in de Herenstraat naar haar kleine sjoel. Na de Shoah was het aantal overlevenden te gering om een nieuwe synagoge te bevolken. ... 34

Afbeelding Interieur synagoge Middelburg.

34. Zeer recent zijn er door de heer A. Vos uit Middelburg en de voorzitter van de Joodse Gemeente in Zeeland, Mr. E. Tak, initiatieven genomen die tot de restauratie van de synagoge kunnen leiden. Zie PZC, 16 januari 1987 en 21 januari 1987. Zie voor een statistisch overzicht m. b. t. de Joodse gemeente te Middelburg bijlage VII.

-99-

XI. 3. De (opper)rabbijnen van Middelburg 1641 - 1876. 35a

In het gedeelte over de vestiging van de Portugese Joden in deze stad is de naam Jacob Juda Leon al genoemd. Niet bekend is of hij direct en door wie hij dan werd opgevolgd.

Jacob Querido werd één van de volgende rabbijnen van de kille. Hij was mogelijk de laatste rabbijn van de Portugese Joden. Tot zijn dood in 1683 bleef hij in hij in Middelburg, waar hij overigens niet werd begraven. Uit de aankoopakte van de Hoogduitse synagoge blijkt dat in 1705 Barend Salomons de "predicant van de voorschreven natie" was. Over hem is verder (nog) niets bekend. Jozua Aëron Lipschutz werd rond 1750 rabbijn van Middelburg. 35 Hij werd slachtoffer van een zonderling systeem. Elk half jaar werd gestemd over de verlenging van de functies van rabbijn, beestensnijder en koster. Toen rabbijn Lipschütz in 1774 in conflict kwam met de parnassijns - Alexander Israël, Elias Content en Heyman Hendrix - riep hij de hulp in van het stadsbestuur. Hoewel de parnassijns nog een brief stuurden naar de burgemeesters, werd hen toch opgedragen het dreigend ontslag ongedaan te maken en de rabbijn een vaste aanstelling te geven. Dit geschiedde naar alle waarschijnlijkheid, want Jozua Aäron Lipschütz bleef tot zijn dood rabbijn van Middelburg. Zijn laatste levensjaren woonde hij in de Zusterstraat, in het huis van de wed. Elias Levy Content, waar hij f 36,- tot f 39,- huishuur voor een half jaar betaalde. 36

Over de afkomst van deze rabbijn is niet veel bekend. De mogelijkheid bestaat dat hij uit Duitsland naar Middelburg was gekomen. Uit zijn correspondentie blijkt een regelmatig briefcontact met Neustadt G. ddens (in Oost-Friesland). 37 Zijn povere beloning, één pond Vlaams of f 6,- per week was zeker een oorzaak voor het feit dat hij vaak bij leveranciers in het krijt stond en geld moest lenen. 38

Naast het briefcontact met Duitsland voerde deze rabbijn regelmatig correspondentie met Amsterdam. Tussen de bewaard gebleven stukken bevinden zich nog de verbroken zegels, die de koosjere wijn verzegel-

35 a. Zie bijlage VIII.

35. JGM inv. nr. 18.

36. JGM inv. nr. 19, d. d. 22 oktober 1790 en 3 november 1791.

37. JGM inv. nr. 19.

38. De Leeuw, a. w., p. 24.

Blz 100 afbeelding van graf rabbijn Jozua A. Lipschütz

— 101 —

den. Eèn ding dat in alle jaren gelijk bleef is dat bij de rabbijnen het geestelijk leiderschap berustte. Hij had niet alleen de zorg aan de kehilla Tora te leren, hij moest ook halachische beslissingen nemen en hij moest de gemeente voorgaan in het volbrengen van de geboden. Het gehele bestel van spijswetten vormde hiervan een belangrijk onderdeel. Het slachten van dieren d. m. v. de speciale slachtmethode, de Sjechietah, kreeg vooral de aandacht van de rabbijn. 39 Niet voor niets vinden we in het kontrakt met de vleeshouwers Francois de Visser en Cornelis Mispelblom, die in 1767 vlees leverden aan de leden van de Joodse gemeente, de volgende zinsnede:

"Als het vlees 'onbon' was, moet het door rabbijn 'onbon' verklaard worden. " 40

Onbon betekende hier niet-koosjer, treife.

Rabbi Jozua Aaron Lipschutz overleed op 3 oktober 1790. 41 Ondanks zijn geringe salaris stierf hij niet in armoede, want hij liet f 207. 16. 10 na. 42 Hij werd begraven op de Hoogduitse begraafplaats te Middelburg.

39. Zie voor een uitgebreide uitleg hierover het genoemde werk van De Vries, p. 157.

40. JGM inv. nr. 5, d. d. 23 april 1767.

41. JGM inv. nr. 19, d. d. 5 mei 1791. De grafsteen vermeldt 9 september 1790.

42. JGM inv. nr. 19, niet nader gedateerd stuk uit 1792.

- 102 -

(Mogelijk is de op de voorgaande bladzijde afgebeelde rabbijn de opvolger van Jozua Aron Lipschiitz geweest. George Kerkers, die van 1792 tot 1799 medailleur te Middelburg was, vervaardigde het origineel⁴³.)

Zeker is dat in 1807 de post van rabbijn in Middelburg vacant was. 44 Belangrijke zaken werden in handen "eenes naaburig Hoogleeraar of Rabijn gesteld, de Eeredienst geleid door Cantor of andere bekwame mannen. " 45 Wie deze naburig hoogleraar of rabbijn dan wel mocht zijn, werd niet vermeld. In het antwoord aan de hoofdcommies van het ministerie van Binnenlandse Zaken werd geschreven: "Anders is ons buiten deeze onze gemeente geene andere in 't departement Zeeland bewust. " 46

In de persoon van Joseph Saul, uit Karkovie,⁴⁷ kreeg Middelburg weer een rabbijn. Wanneer hij in Middelburg kwam en wanneer hij vertrok is niet bekend. In ieder geval was hij in de jaren 1809 en 1810 in de Zeeuwse hoofdstad werkzaam."

Zoals in de inleiding al naar voren kwam veranderde aan het eind van de Franse periode het een en ander. De Joodse gemeente rekende zich in 1814 tot de Circumscription Rotterdam. Toen de vergadering van parnassijns en notabelen van 2 oktober 1814 een brief van de opperrabbijn van Den Bosch, Isaac Frenkel, behandelde, waarin melding werd gemaakt van zijn aanstelling tot opperrabbijn van de Verenigde Hoofdsynagoge van Brabant en Zeeland, besloten de parnassijns niet te reageren. De reden hiervoor luidde: "Dijwijl deze Synagoque zich in twijfel verteert, dien Opper Rabbijn, definitief te erkennen (...), maar te wachten totdat de commissie tot de zaken der Israeliten in Den Haag, met wien men deswegen in correspondentie is getreden hieromtrent zal nader geadviseerd hebben. " 49

43. M. Gans, Memorboek, p. 261.

44. JGM inv. nr. 4, d. d. 14 december 1806 en juni 1807.

45. JGM inv. nr. 4, d. d. 14 december 1806.

46. idem.

47. Dit ligt in Polen.

48. JGM inv. nr. 22, d. d. 29 januari 1809, d. d. 14 maart 1810. 49. JGM inv. nr. 22, d. d. 2 oktober 1814.

- 103 -

Aan de 'Commissie tot de zaken der Israeliten' werd verzocht: "een voordragt te doen opdat onze Hoofd Synagoge provisioneel en tot tijd en wijl de Finantiën dezer onze Gemeente permitteeren zullen eenen Opper-Rabbijn, voor ons alleen gelijk voorheen geweest was te mainteneeren, onder het Opperrabinaat van Rotterdam, dewijl de locale approximateit voor ons veel gemakkelijker, en in alle opzigten regelmatiger is, te doen resorteren, en wel bij voldoening, par interim, van een convenabele bijdrage voor den Opper Rabijn aldaar, kunnende in dit geval het getal der Israeliten, in België gehuisvestigd bij de Hoofd Synagoge van 'S Bosch tot schadeloosstelling gevoegd worden."50

Dat de kerkbestuurders hun poging een eigen rabbijn aan te stellen, niet erg succesvol achten, mag blijken uit de opmerking in hun brief, waarin zij aangeven dat wanneer hun poging vruchteloos zou zijn, zij voorstellen naar rato van het aantal zielen bij te dragen in het salaris van de opperrabbijn. Niet zonder reden merkten zij op dat in Brabant vier maal zoveel Israëlitien woonden als in Zeeland De heer Hartogensis, gedelegeerde van de 'Commissie tot de zaken der Israëlitien' te 's-Hertogenbosch had verzocht de helft van het jaarsalaris van de opperrabbijn ad. f 1500,- voor haar rekening te nemen. Ruim een maand later gingen de parnassijns alsnog akkoord met de benoeming van Isaac Frenkel. De vergadering besloot hem middels een brief te feliciteren met zijn benoeming tot opperrabbijn van de gekombineerde Hoofdsynagoge in 's-Hertogenbosch en Middelburg. 51

Secretaris Stein van de 'Commissie tot de zaken der Israëlitien' te Den Haag verzocht de kerkenraad f 300,- bij te dragen in het traktement van Isaac Frenkel. Dat dit op weerstand stuitte, bleek uit de reactie die verstuurd werd naar de heer Hartogensis te 's-Hertogenbosch:

50. JGM inv. nr. 22, d. d. 2 oktober 1814.

51. JGM inv. nr. 22, d. d. 20 november 1814.

-104-

"Wij hebben dienvolgens de eere te observeeren dat na alle gedane overwegingen bevonden is, dat de bekrompen staat der financiële Inkomsten van onze Gemeente alhier en derzelve Arrondissement niet permitteerd een dusdanig zwaaren last te dragen en 52 dat zoo wij eene somma van f 150,- bijdragen dit al genoegzaam bezwaarlijk voor ons valt."53

Na een verzoek van de heer Hartogensis besloten de parnassijns op 25 december 1816 f 100,- bij te dragen in het salaris van de opperrabbijn54 Hiervan trachtte het kerkbestuur f 30,- te verhalen op de Joden in Zierikzee e. o., hetgeen werd geweigerd. 55 Opperrabbijn Frenkel was waarschijnlijk al overleden op het moment dat Middelburg en Zierikzee nog steeds vochten over deze bijdrage. 56 In een brief aan de 'Commissie tot de zaken der Israëlitien' van 29 december vroegen de parnassijns om afscheiding van Zeeland van het opperrabinaat Den Bosch. Tevens werd verzocht aan de opperrabbijn van Rotterdam, Elias Casriël, het rabinaat a. i. te aanvaarden. Hij voerde de meest urgente zaken uit: het viseren van trouwakten, het geven van toestemming tot het inzegenen van huwelijken aan Moses Eijzenstad - de toenmalige chazzan/sjouchet - en het examineren van de sjouchtem. Aan het opperrabinaat van Elias Casriël kwam een einde met de verkiezing van Marcus van Lissa tot nieuwe

rabbijn van Den Bosch. Op 18 oktober 1818 koos de kiesvergadering, samengesteld uit leden woonachtig in Zeeland en Brabant, hem tot opvolger van Isaac Frenkel. 56 Het kerkbestuur aanvaardde zijn benoeming, maar schreef: "doch dat dezelve om gewigtige redenen voor alsnog hare gevoelens daaromtrent niet openbaren kan." 59 Op 18 maart 1819 stuurden de parnassijns namelijk een brief aan de 'Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlitien' in Den Haag. Dit

52. JGM inv. nr. 22, d. d. 18 december 1814. In een brief aan de 'Commissie tot de zaken der Israëlitien', d. d. 21 december 1814, wordt melding gemaakt van een schuldenlast van f 1300,- . Ter oriëntatie de begroting over een periode van 15 maanden t/m december 1814 vermeldde aan inkomsten ruim f 2776,- en aan uitgaven ruim f 1990,-.

53. JGM inv. nr. 22, d. d. 20 november 1814.

54. JGM inv. nr. 34, d. d. 25 december 1816.

55. JGM inv. nr. 34, d. d. 29 maart 1818 en 6 september 1818.

56. JGM inv. nr. 34, bijlagen d. d. 29 december 1816.

57. Zie voor een beschrijving van hem: D. Hausdorff, Jizkor, Baarn 1978, p. 44.

58. JGM inv. nr. 34, d. d. 22 september 1818.

59. JGM inv. nr. 34, d. d. 7 maart 1819.

- 105 -

schrijven bevatte 51 folio pagina, waarin met name gepleit werd voor een eigen rabbijn, die in Middelburg zou wonen. Zij kregen nul op het rekest. Een schrale troost was het dat de bijdrage in het salaris van de nieuwe rabbijn tot f 100,- beperkt kon blijven. 60

Rabbi Mordechaj ben R. Joël (zoals hij voluit heette), afkomstig uit Lissa, overleed op de eerste pesach 1819. Aan het verzoek tot bijwoning van de lijkrede, die op 2 mei 1819 te 's-Hertogenbosch werd uitgesproken, gaven de parnassijns geen gehoor. Het argument hiervoor was, dat in eigen gemeente een lijkreden uitgesproken zou worden. Opnieuw trad Elias Casriël op als opperrabbijn a. i. Ook nu was zijn bemoeienis van korte duur en hield hij zich alleen bezig met de genoemde urgente zaken.

Op 31 augustus 1819 koos de kiesvergadering bij meerderheid van stemmen Betzathel Levie Glogauer, opperrabbijn van Maastricht, tot opvolger van Marcus van Lissa. 61 Deze nieuwe rabbijn werd uitbundig gelukkiggewest met zijn verkiezing. De brief, waarin de gelukwensen werden overgebracht, besloot echter met: "Gelukkig zouden wij ons achten wanneer wij voor UE onafgebrokene tegenwoordigheid steeds uwe wijze en nuttige leer genieten konden." 62

Duidelijk is dat de parnassijns niet vol enthousiasme zijn over de vestigingsplaats Den Bosch. Tijdens zijn ambstperiode bezocht B. L. Glogauer Middelburg in ieder geval één keer. Op de lijst van aanwezigen van de vergadering der parnassijns d. d. 12 augustus 1820 prijkte zijn naam. 63 Ondere andere uit de korrespondentie met hem betreffende de examinatie van de sjouchtem lijkt dat dit waarschijnlijk zijn enige bezoek aan de Zeeuwse hoofdstad was. 64

De laatste brief in de archieven van de Joodse gemeente te Middelburg van deze rabbijn dateerde uit december 1822. 65

60. JGM inv. nr. 34, d. d. 22 september 1818 en 15 april 1819.

61. JGN inv. nr. 34, d. d. 26 september 1819.

62. JGM inv. nr. 34, bijlage brief d. d. 8 december 1812.

63. JGM inv. nr. 34, d. d. 12 augustus 1820.

64. JGM inv. nr. 34. Op 17 februari 1822 werd schriftelijk aan de opperrabbijn verzocht het trevet van de sjouchet M. C. de Groot te verlengen. Op de vergadering van 1 september 1622 werd melding gemaakt dat de opperrabbijn in Oudenbosch was i. v. m. examinandi van de sjouchtem.

65. JGM inv. nr. 54.

-106-

Uit een brief van opperrabbijn Elias Casriël, van 15 juni 1823, 66 wordt duidelijk dat hij opnieuw het opperrabbinaat a. i. over Zeeland op zich nam. Ook nu verzorgde hij de meest noodzakelijke handelingen. Het gebruik van de mikwe verbood hij voor enige tijd i. v. m. hem ter kennis gekomen "verkeerde en tegen de instellingen van de goddelijke wet begane handelingen met het bad. " 67 Dit had te maken met de overstromingen van 1825, die schade aan sjoel en mikwe toebrachten. 68

Na het overlijden van Elias Casriël (30 juli 1833) vroegen parnassijns van Rotterdam, of Middelburg gebruik bleef maken van de diensten van het opperrabbinaat te Rotterdam 69. De parnassijns aanvaardden metopen armen het aanbod van de opperrabbijn van 's-Gravenhage kosteloos hulp aan de Hoofdsynagoge te Middelburg te geven. 70 Zo werd Joseph Asser Lehmans opperrabbijn a. i. van Zeeland. 71 Hij kweet zich van de 'normale' zaken. Zijn hulp werd ook in geroepen in geval van bijzondere aangelegenheden, zoals de overgang van een niet-Joods meisje tot de Israëlitische godsdienst.

Dit werd noodzakelijk toen Joachim Nathan Spier een kind verwekte bij Anthoinetta Johanna Haase. Uiteindelijk werden zij en haar dochtertje tot de Israelitische godsdienst toegelaten, nadat zij voor een door de opperrabbijn van Rotterdam gemachtigd college verschenen waren. 72 Het is heel goed mogelijk dat, omdat die opperrabbijn bij deze zaak betrokken was, dit een teken was van de naderende overdracht van werkzaamheden door Joseph Asser Lehmans aan zijn zoon, de opperrabbijn van Nijmegen Jacob Lehmans.

In de vergadering van parnassijns op 21 april 1839 werd een brief van de opperrabbijn van Den Haag besproken. Hierin maakte hij bekend dat hij zich bezwaard voelde het opperrabbinaat van Zeeland te blijven waarnemen 73 Zijn zoon zou bereid zijn het werk van zijn vader over te nemen. Dit gebeurde ook daadwerkelijk: 74 Na Josua Aaron

66. JGM inv. nr. 55.

67. JGM inv. nr. 36, d. d. 6 maart 1825.

68. JGM inv. nr. 36, d. d. 27 maart 1825.

69. JGM inv. nr. 36, d. d. 25 augustus 1833 en 17 november 1833.

70. JGM inv. nr. 36, d. d. 15 december 1833.

71. JGM inv. nr. 36, d. d. 25 december 1833.

72. JGM inv. nr. 38, d. d. 11 juli 1838 en 21 april 1839.

73. 3GM inv. nr. 38, d. d. 21 april 1839. 74. JGM inv. nr. 38, d. d. 30 juni 1839. Zijn officiële benoeming komt in de vergadering van 26 maart 1843 ter sprake; dit is nadat zijn vader in 1842 overleed (JGM inv. nr. 39, d. d. 16 januari 1842).

- 107-

Lipschütz werd Mozes Naphthali Jacob, zoals Jacob Lehmans zich ook noemde, de rabbijn die het langst met de kille van Middelburg verbonden zou zijn. 75

Na een boottocht met de Gorcumse stoomboot kwam Jacob Lehmans op 18 juli 1841

voor zijn eerste bezoek aan in Zeeland. 76

Daar examineerde hij de sjouchtiem M. C. de Groot en E. S. Collet. Als dank voor zijn bezoek ontving hij f 20,- en "eenige ponden beste chocolade".

Een jaar later riepen de parnassijns zijn hulp in i. v. m. ongeoorloofde beestensnijderij te Scherpenisse.

In deze periode werd een rekest van de parnassijns aan Z. M. de Koning niet gehonoreerd⁷⁷. Het verzoekschrift handelde over de aanstelling van een rabbijn in Middelburg. 78 Of Jacob Lehmans relatie met de kille van Middelburg verslechterde door het indienen van dit rekest is niet duidelijk. Het is wel een feit dat het weer enige jaren duurde voordat hij weer in Middelburg kwam. In de tussenliggende jaren gingen de sjouchtiem, voor zover mogelijk, ter examinatie in Bergen op Zoom waar de opperrabbijn jaarlijks verbleef.

In 1844 bracht hij wederom een bezoek aan Middelburg. Nadat een aanmaning de sjouchtiem terexaminatie te sturen geen resultaat had gehad kwam hij vier jaar later weer naar Middelburg. Zoals gebruikelijk maakte hij ook dat jaar weer een verslag van zijn bezoek, dat hij opstuurde naar de parnassijns. Deze keer maakte het verslag melding van een religieuze overtreding van de sjouchet M. C. de Groot.

De opperrabbijn besliste op 2 juli 1849 negatief op het verzoek van de heer Van Lissa de gewone jaartelling op grafstenen te mogen vermelden.

Hoewel de relatie met rabbijn Jacob Lehmans niet slecht was, wensten de Middelburgse parnassijns toch een 'eigen' rabbijn. 79

75. JGM inv. nr. 41, d. d. 25 mei 1662, hierin wordt hij zo genoemd.

76. JGM inv. nr. 38, d. d. 8 augustus 1841.

77. JGM inv. nr. 39, d. d. 7 mei 1843.

78. JGM inv. nr. 39, d. d. 25 augustus 1844.

79. Uit een brief van 30 juni 1849 (inv. nr. 39) blijkt eerder onverschilligheid. Op een vraag van de opperrabbijn of het wenselijk is dat hij Middelburg bezoekt, antwoordden de parnassijns dat zij het aan hem overlaten, maar zeiden daarbij dat de gemeentekas het niet toeliet. De rabbijn toonde op grond hiervan in een reactie zijn verwondering over de houding van de parnassijns.

- 108-

Dit kwam met name rond 1850 naar voren. Toen werden verwoede pogingen in het werk gesteld om een rabbijn aan te stellen. Een aantal kandidaten diende zich aan en een enkele aspirant-rabbijn verzocht men een proefpreek te komen houden. Zo verscheen in 1850 de aspirant-rabbijn J.M. Content voor een proefpreek. 80 Enige tijd later nodigde de parnassijns J. S. Hirsch uit. Deze bedankte. 81 De reden blijkt uit de brief die hij de parnassijns toestuurde:82

80. JGM inv. nr. 39, d. d. 19 juni 1850.

81. JGM inv. nr. 39, d. d. 30 juni 1850.

82. JGM inv. nr. 212 bevat de tekst van de bedankbrief van J. S. Hirsch.

- 109-

Het niet kunnen verwezenlijken van een financieel plan tot het vinden van het tekort op de jaarwedde van een opperrabbijn vormde de hoofdoorzaak voor het feit dat Middelburg geen eigen rabbijn kon aanstellen. 83

Mogelijk is voor Jacob Lehmans deze ontwikkeling een reden geweest om Middelburg vaker te bezoeken. In de jaren 1852-1854 bezocht hij Middelburg

jaarlijks. Tijdens een zeer uitgebreid bezoek in 1855, bezocht hij ook de ringsynagoge van Zierikzee en deijkerk te Vlissingen.⁸⁴ Zijn bezoek in 1859 bleef niet zonder consequenties. Niet minder dan vier Torarollen keurde hij af. Twee waren in zo'n slechte staat, dat zij uit de Ark werden gehaald. In juni 1861 werd een nieuwe Wetsrol in aanwezigheid van de opperrabbijn ingewijd. ⁸⁵ Na het bezoek in dat jaar sprak hij zijn droefenis uit over het slechte sjoelbezoek: "Het is te bejammeren dat de dagelijksche dienst zoo bedroevend bezocht werd dat zoo dikwijls bijna gemeenlijk geen minjan is. " ⁸⁶

De parnassijns hadden zich bij deze situatie allang neergelegd. Dit bleek uit de opmerking van de parnassijn Jonas Metz: "Het is al het negende jaar dat de opperrabbijn dit mededeelt. "

Ondanks het feit dat de opperrabbijn sinds 1855 een vergoeding ontving voor de waarneming, deelde hij in 1861 mee dat alle gemeenten⁸⁷ hem een financiële bijdrage gaven. Hij voegde hieraan toe dat hij dit van Middelburg ook verwachtte. Of door de hint van de opperrabbijn, de Middelburgse parnassijns in de geldbuidel tastten, is mij niet gebleken.

Tijdens één van de laatste bezoeken, in de in deze studie onderzochte periode, keurde de rabbijn de mikwe af. Een en ander werd de aanleiding voor een grondige restauratie van de badgelegenheid.

83. JGM inv. nr. 44, d. d 18 maart 1850 vermeldt het begrote tekort van f 250,- op de jaarwedde van een aan te stellen rabbijn. Door middel van inschrijvingen kon f 165,50 aangezuiverd worden. Dit was echter onvoldoende. Vgl. JGM inv. nr. 39 d. d. 3 en 26 juli 1850.

84. JGM inv. nr. 40, d. d. 25 augustus 1855.

85. JGM inv. nr. 40, d. d. 1 september 1861.

86. idem.

87. Hij noemt 's-Hertogenbosch, Tilburg, Eindhoven, Breda, Bergen op Zoom, Goes en Zierikzee.

- 110-

Tot zijn dood, ⁸⁸ in 1876, mocht Jacob Lehman het opperrabbinaat a. i. uitoefenen. Toen kwam aan een opperrabbinaat van 43 jaar een einde. ⁸⁹

88. 3GM inv. nr. 46, d. d. 24 september 1876.

89. 76m inv. nr. 46, d. d. 9 november 1873 meldt zijn 40-jarige ambtstermijn.

— 111—

17. 4. 1 Het Beth Cham van de Hoogduitse Joden.

De Hoogduitse Joden verzochten in 1704 om de aanleg van een eigen begraafplaats. Op 1 november 1704 werd dit verzoek ingewilligd. Zij kregen een "acker omtrent de Seyspoort na de queekery van de heer Maillant - mits jaarlijks aan de thesauriers voor een chyns betalende agt carolj gulden. . . " ⁹⁰

Het aantal sterfgevallen maakten uitbreiding spoedig noodzakelijk. Op 20 oktober 1731 kreeg de Joodse gemeente "omtrent 18 voeten stadsgrond tot vergroting van haar kerkhof, aan het zeijsbolwerk. " ⁹¹

Enige decennia later volgde opnieuw een vergroting. Op 16 augustus werd toestemming gegeven de begraafplaats met "nog zestig voeten te vergroten mits deze grond altoos stadsgrond blijft. "

De accijns werd na de uitbreiding verhoogd van acht naar tien gulden. Dat het met de

financiële positie van de gemeente niet rooskleurig was gesteld, bleek toen in augustus 1781 weer een uitbreiding van de begraafplaats nodig was. De ouderlingen Mozes Marcus Polak, Elias Levij Content en Tobias Mozes stelden aan Burgemeesteren, Schepenen en Raden van de Stad voor dat de gemeente een terrein zou schenken, vanwege de armoedige toestand van de kille.

"Een zeer convenabele plaats zoude kunnen gevonden worden aan en op het Vlissings of ander bolwerk binnen deze stad." 92

Op 1 september 1781 kregen de ouderlingen toestemming de begraafplaats aan het Seisbolwerk met 15 voet te vergroten, door de schutting over deze breedte te verplaatsen. Overigens merkte het stadsbestuur op dat de grond niet geschonken werd.

90. GAM, Register ten Rade, p. 383. JGM inv. nr. 3.

91. GAM, Register ten Rade, p. 384 (15 maart 1727).

92. JGM inv. nr. 3.

- 112-

Het niet doorgeven van het overlijden van Joden kwam in 1783 in het stadsbestuur ter sprake. Nadien droegen de parnassijns aan de leden van het lijkdiensgilde op exact op te nemen: de geslachtsnaam, de ouderdom het beroep, de burgerlijke staat, de dag van overlijden, de dag van de begrafenis, de straat of de wijk van de woning en tot slot of de overledene van de armen gealimenteerd en begraven werd. Deze gegevens moesten de verantwoordelijken voor of op de derde van iedere maand op de gemeentesecretarie inleveren.

Op 30 juni 1807 kocht de Joodse gemeente van Cornelis Oranje het hofje genaamd Klein Swanenburg, inclusief een huis, voor f 100,-. De aankoop van dit perceel had te maken met een nieuwe uitbreiding van de begraafplaats. 93

Op 17 oktober 1807 reageerde het stadsbestuur op een rekest van de ouderlingen (Philip Isaac, Moses Levie en Abraham Hendrix). 94 In dit verzoekschrift hadden de kerkbestuurders gevraagd een tuintje te mogen toevoegen aan de begraafplaats. Hiervoor kregen zij toestemming, mits zij de accijns die er op rustte zouden betalen. Het stadsbestuur verstrekke de grond voor de noodzakelijke egalisatie en ophoging van het terrein. Het verzoek van de ouderlingen, om de kosten van de omheining voor zijn rekening te nemen, willigde het stadsbestuur niet in. 95

In 1808 bleek het Beth Cham opnieuw te klein. De kille kocht voor f 1600,- een stuk grond voor een nieuwe uitbreiding. Het benodigde geld werd bij de gemeenteleden geleend. Zij kregen hiervoor 4 % rente. Tevens werden jaarlijks drie loten van f 50,- uitgeloot. Uit de notulen van 1816 blijkt dat het zover niet altijd kwam. In een door de Staat verlangde opgaaf van schulden schreven de parnassijns:

93. JGM inv. nr. 5, d. d. 30 juni 1807. Op de transportbrief d. d. 13 juli 1807 staat vermeld dat rechts van Klein Swanenburg het huis met lijnbaan ten name van Daniël van Maldegem stond en links het huis De Olie Meulen ten name van Levinus De Lepelaar. (Vgl. inv. nr. 10, d. d. december 1767, waar de begraafplaats wordt aangeduid als "Liggende tussen het Swaanegat en de Zyspoort".)

94. JGM inv. nr. 3, d. d. 2 september 1805.

95. JGM inv. nr. 3, d. d. 17 oktober 1807.

- 113 -

"Tijdsomstandigheden en daarbij gepaard gaande schaarsheid aan gelden, hebben ook eene schorsing in de betaling der verschuldigde intresten door negociatie

teweegebracht, het welk ten gevolge heeft, dat de gemeente deswegens agterstallig verschuldigd is, die som als op het budget voor deze jaren tot aanzuivering daarvan is gebracht. " 96

Het bestaan van het *Huis van Leven* werd in 1827 met de dood bedreigd. B & W deelde bij missive een nieuwe wet mee. Hierin werd per 1 januari 1829 een verbod gelegd op de handhaving van begraafplaatsen binnen de bebouwde kom.⁹⁷ Het verzoek van de parnassijns om uitstel, veroorzaakte de volgende reactie bij het kollege: "dat geene dringende redenen of geheel buitengewoone omstandigheden op grond van welke eenige demarches tot dat einde bij Hogere autoriteit zouden behoren te worden gedaan." 98

Bij Koninklijk Besluit d. d. 15 februari 1829 kreeg de Joodse gemeente toch toestemming om de begraafplaats in gebruik te houden. 99 Tot de dag van vandaag brengen de Joden hier hun verwanten ten grave. Een missive aan B & W, die de parnassijns in 1870 verstuurden, had dus wederom succes gehad. 100

Voor tussentijdse uitbreidingen, in 1846¹⁰¹ en 1850¹⁰² kreeg de kille nieuwe grond. De begraafplaats hoogde men weer op. Hiervoor gaf opperrabbijn Jacob Lehman enige instructies. Op 16 januari 1850 verstuurde hij aan de parnassijns een brief, waarin hij bepaalde tussen boven elkaar gelegen grafkisten minimaal 54 palm (= 55 cm) aarde aan te brengen. Deze opmerking stond in relatie met het feit dat de grafdelver D. B. Paryes bij het delven van een graf stuitte op een ouder graf.

96. JGA1 inv. nr. 34, bijlage uit 1816 m. b. t. kerkhof.

97. JGM inv. nr. 36, d. d. 16 september 1827.

98. ZW inv. nr. 36, d. d. 7 oktober 1827.

99. JGA1 inv. nr. 36, d. d. 8 maart 1829.

100. JGA1 inv. nr. 46, d. d. 30 oktober 1870.

101. ZGM inv. nr. 44, d. d. 29 november 1846. Zie ook zelfde inventaris d. d. 11 juli 1847. 102. 3GM inv. nr. 39, d. d. 18 augustus 1850. Vgl. :GM inv. nr. 40, d. d. 18 januari 1852.

Aangenomen mag worden dat het in inv. 40, d. d. 30 maart 1860 genoemde erfpachtcontract betrekking heeft op dit stuk grond.

- 114-

In 1863 bracht men 200 voer aarde aan om de in 1853 gestaakte ophoging (van de uitbreiding van de begraafplaats) voort te zetten. 103 In 1865 werd de ophoging, met kalk van de gasfabriek, afgerond. 104 De inventarisatie van de begraafplaats meldt vele namen. 105

Toch is mij gebleken dat vele namen van in Middelburg begraven personen, hierop niet voorkomen. 106 Hieruit kan gekonkludeerd worden dat slechts een gedeelte van de graven, middels een zerk, herkenbaar is gebleven voor het nageslacht.

Een opmerking in de notulen van de Grote Kerkenraad ondersteunt deze gedachte. Op 26 december 1869 spreekt de heer Boasson "nogmaals over het in de notulen van den 22 maart 1868 behandelde nopens het aanvragen aan de heer M. E. de Wolff alhier van de door Zed. in der tijd gemaakte afschriften van oude grafzerken die onder de grond op de begraafplaats bedolven zijn geworden ten einde die opschriften ter herinnering te kunnen bewaren. De voorzitter repliceert, dat daaraan het noodige gevolg zal worden gegeven. " 107

Ruim een jaar later reageerde heer De Wolff 108Hij wenste een vergoeding van f 60,- voor de door hem gemaakte afschriften van bedolven zerken 109. De Grote Kerkenraad was daartoe niet bereid. Gepoogd zou worden om met de heer De Wolff

een gunstiger schikking te treffen. Allicht bevinden zich over het resultaat elders in het archief nog papieren.

103. JGM inv. nr. 41, d. d. 29 maart 1863.

104. JGM inv. nr. 44, 4 juni 1865.

105. Deze door de heer Cahen samengestelde inventaris is o. a. aanwezig in het Zeeuws Documentatiecentrum in de Zeeuwse Bibliotheek te Middelburg en in het Gemeentearchief te Middelburg.

106. O. a. Mozes Machiel Koster, overl. 28 februari 1821; Ester Margus v. Leeuwarden, overl. 20 april 1821; Anna Moses v. Lier (wed. Abr. Israël), overl. 4 mei 1821; M. E. Braasem, overl. 6 september 1821; A. P. Paryes, overl. 1821; Leon Moses Secutto, overl. 1819;

Ook is het graf onbekend van Eliazer Mozer Franschman, overleden in het militair hospitaal en volgens de notulen van de parnassijns (inv. nr. 35, d. d. 15 april 1819) begraven op het militair kerkhof. Bekend is dat in de Kloveniersdoelen te Middelburg een militair hospitaal gevestigd is geweest, maar over een militaire begraafplaats in Middelburg is niets bekend.

107. JGM inv. nr. 46, d. d. 26 december 1869.

108. Deze was van 1864 tot 1867 'voorzanger en godsdienstig onderwijzer'. Daar hij er niet in slaagde de middelste rang van onderwijzer te halen, werd hij ontslagen. 109. JGM inv. nr. 46, 3 december 1871.

- 115-

Een belangrijk element vormde het reinigingshuis, dat in de archiefstukken meestal "doodenhuis" werd genoemd. In 1851 kwam een voorstel ter tafel om een nieuw reinigingshuis te bouwen op het nieuw aangelegde gedeelte van de begraafplaats. 110 Hieruit kan geconcludeerd worden, dat er al een ander reinigingshuis stond. Dit blijkt ook uit andere archiefstukken. Zo werd er in 1862 melding gemaakt van de aanleg van een pad om het oude reinigingshuis en het aanbrengen van deuren aan de achterzijde.

Het nieuwe reinigingshuis kon gebouwd worden met financiële steun van de chewres Chemiloth Chasodiem (f 25,-) en Ahavoth Sjolem (f 100,-). 112 De plechtige inwijding van het nieuwe dodenhuis, waarvoor de opperrabbin op 18 juli 1853 de eerste steen legde, 113 vond plaats op 22 Elloel, de eerste dag van Selichot van het jaar 5643 (25 september 1853).

In het reinigingshuis plaatste men de baar. Hier was vaak de plaats waar de verwanten, als teken van rouw, hun kleren inscheurden. In dit huisje, dat elders ook de naam wachtlokaal had, 114 sprak men de hespéd uit.

In 1900 werd dit houten reinigingshuis, dat stond aan de westzijde van de begraafplaats, vervangen door een nieuw dodenhuis, aan de oostzijde. Hierop staat de tekst uit Job 3 : 19: "Klein en groot zijn daar één. "

110. JGM inv. nr. 39, d. d. 24 augustus 1851 en JGM inv. nr. 40, d. d. 30 oktober 1552.

111. JGM inv. nr. 41, d. d. 31 augustus 1862.

112. JGM inv. nr. 40, d. d. 6 november 1853.

113. JGM inv. nr. 4D, d. d. 5 mei 1853.

114. D. Hausdorff, a. w. p. 85.

- 116-

XI. 4. 1. De Portugees-Joodse begraafplaats (2).

In hoofdstuk VIII. 2. werd al het een en ander opgemerkt over deze begraafplaats. Hier zal met name de periode van 1721 tot ± 1870 ter sprake komen.

Een archiefstuk uit 1781 maakt melding van het kerkhof aan de Jodengang, dat al meer dan honderd jaar bestaat en bij het onderlopen van het eiland Walcheren (1672), bekend stond met de naam "jodenkerkhoff".

In 1672 was de begraafplaats eigendom van Paulo Jacomo Pinto. Volgens het "Groot vergaarboek" van het eiland verkocht Isaac Lemag 115 Ferro het kerkhof in 1714 aan Benjamin Nunis Gartiao. Deze verkocht het op zijn beurt in 1728 aan Pieter de Moun. In 1743 zette hij het op naam van de Joodse gemeente. De Hoogduitse gemeente verhuurde het hofje naast de Portugees Joodse begraafplaats aan Roeland van der Vlies. Deze kwam in conflict met rabbijn Lipschütz. Op 7 maart 1771 vond hij het nodig met de ouderlingen een bezoek te brengen aan de begraafplaats. Dit gebeurde in aanwezigheid van de pachter. N. a. v. dit bezoek lieten de parnassijns een notariële akte opmaken, waarin staat: "dat aan de zijden van het Kerkhof langs de Schutsels vuyligheid lag en op het Kerkhof tussen de serken en op andere plaatsen groente en ook palm stond. "

De rabbijn zei toen dat dit niet was toegestaan en "streedt tegen de Schrift of Wett, dat zij Joden verplicht waren, hunne kerkhoven reyn te houden, en de dooden met rust te laten liggen."

Van der Vlies moest het kerkhof, zo spoedig mogelijk, zuiveren. 116 Enige jaren later werd het hof naast de begraafplaats, ingaande 1 maart 1777, voor een periode van 20 jaar, verhuurd aan Hendrik Brouwer. Het huurcontract bood enige garantie voor een proper kerkhof, getuige de doorgehaalde zin:

115. JGM inv. nr. 3, d. d. 12 juni 1761. Isaac Lemag Ferro is vrijwel zeker degene die ook het huis van Paulo Jacomo Pinto aan de Rouaansekade kocht.

116. JGM inv. nr. 5, d. d. 31 mei 1770.

- 117-

"Voorts zal den huurder zig behouden het regt om aan hoender te houden dezelve te laten (...?) of lopen op het kerkhof zonder dat iemand buiten de huurder het regt zal mogen genieten om eenig vee op het gemelde kerkhof te laten lopen. "

Het beroep dat Van der Vlies deed op zijn huurcontract was wellicht, gezien deze zin - die mogelijk wel in zijn contract had gestaan - terecht.

In de Franse periode ontbreken de gegevens. Pas in 1815 is pas weer sprake van het hofje. In dat jaar huurde Isaac Tange het voor f 26,- per jaar. 117 Een volgende huurder verplichtte zich de schutting te repareren en de grafzerken toegankelijk te maken. 118

Overigens vermelden de notulen de opmerking dat "Pogingen zullen worden aangewend om bij de Portugeesche Gemeente te Amsterdam onderhoud denwege te provoceren. "

Enige tijd later, op 16 juni 1833, bespraken de parnassijns de begroting, die naar de Portugees-Joodse Hoofdsynagoge te Amstergestuurd zou worden.¹²⁹ De reactie hierop is mij niet onder ogen gekomen. Uit latere stukken blijkt alleen de verhuur van het hofje als moestuin en de zorg die de parnassijns zich getroosten om de schutting overeind te houden. 120

117. JGM inv. nr. 22, d. d. 22 januari 1815.

118. JGM inv. nr. 36, d. d. 29 mei 1831.

119. JGM inv. nr. 36, d. d. 16 juni 1833 en 25 augustus 1833.

120. JGM inv. 39, d. d. 24 augustus 1851 en JGM inv. nr. 40, d. d. 30 oktober 1852 meldt de verhuur aan Jasper Baljeu tegen f 8,- p. j. van 1 mei 1852 tot 31 december 1856. Het huurcontract met de vorige huurder werd wegens kwader trouw opgeheven. Van 1857 tot 1862 was L. Baljeu de huurder (JGM inv. nr. d. d. 8 juli 1857) en van 1 februari 1862 tot 1 februari 1865 was J. Sinke de huurder (JGM inv. nr. 41, d. d. 6 juli 1852).

Zie voor huurders in de 20ste eeuw; W. Smit, a. w., p. 15.

- 188 -

BIJLAGE IX.

Middelen 'tot bekeringe der Joden' aangenomen op de synode van Delft in 1677.

1. De openbare ende bysondere gebeden, tot welcken geneentens opgeweekt dienen, ten eynde Godt nee sijn belofte ons verhoore, en oock de Joden van onse genegentheyt tot heer ealicheyt overtuycht worden.

2. Dat men wegneme allen aenstoot, en alle verhinderinge waardoor de beloofde bekeringe der Joden oochschijnlijck verachtert ende belet wort, als daer sijn:

a. De hoochgaende afgoderye der Papisten, haar beeldendienst en misse.

b. De schrickelijcke ontheyliging van Gods heylige name.

c. Versuym en oneerbiedicheyt ontrent den openbaren godsdienst op alle tijden, en wel bysonderlijk op den dach des Heeren.

d. Scheuringen, twisten, oneenicheden over sagen van godsdienst.

e. Kleynachtige en verachtigh van het prophetische woordt en goddelijken schriften.

f. De algemene afkericheyt van de Joden en verachtigh van deselve in quade benamingen.

g. Ongebondentheyt onder de Christenen, bysonder onder kerckelijcke personen. Alle drie hinderopalen dienen uyt den wech gelegd, waertoe van node is, ende dat een ygelijck sick hartgrondich en plegtelijck van sijne sonden bekeere, ende dat verder tegens desa ergernisse gewackt worde, soo kercklijck door kerckelijcke middelen, als politiekelijck door pletike middelen, reets daertegens sijnde, off noch verder daertegens te versoecken.

3. Dat men in 't werck stelle alles wat gevoechlijck aan onse sijde gedaen kan worden, off Godt sijn segen daarover belieft te geven, en bij gevolge:

a. Dat men de rabbijnen en andere joden net minnelijcke benaminge noodichde tot minnelijcke conferentien over Moses ende propheten, en wel bysonder over eenige bysondere stucken der salicheyt, als daer sijn: het point der heylicheyt Gods in 't straffe (n) van den sonden; den raad des vredes tusschen den Heere en den man wiens name is spruyte (!), de kracht van de eerste belofte in 't paradijs; de gelegentheyt van de belofte gedaan aan onse vader Abraham; het onderscheyt der Testamenten; de bedeeleing en genade voor de wet, onder de wet, en in 't Nieuwe Testament; de wetgevingh; de natuur van de ceremonien; de persoon, ampten en staten van den Messias; sijn lijden en heerlichkeiten daerop vervolgende; de teecken die de comste des Messias mosten voorgaan, vergeselschappen en volgen; de natuur van 't coningrijck des Messias; Gods wonderlijke wegen ontrent joden en heidenen, om eerst de eene en daerna de andere, elck op haar tijt, aan te nemen ende te verwerpen, de ellende van hare tegenwoordigen staat in vergelijckingh van haer voor gaande heerlijcken staat ende de oorsaecke daarvan.

b. De predicanten sullen haer daegelicx oeffenen in de Hebreuse tale, ende in hare predicatien, sooveel mogelijck is, haer gewennen aan de woorden en spreekwijzen van den H. Geest, ende onder anderen haer werck maken om de boven geroerde leerpointen uyt Moses ende propheten te verhandelen, opdat de kennisse van Godts Woort en wegen onder de Christenen soodanich vermenichvuldige, dat deselve tot de Joden afvloeye ende sij door de Christelijcken tot yver verweert worde.

- 189 -

- c. De professores theologie sullen versocht worden om gesettelijck de bovengemelte stucken in hare openbare lessen te doceren, en collegien daerover te houden.
- d. De studenten in de theologie sullen daertoe werden gehouden, dat sij haer selven neerstich oeffenen in de Hebreusche tale en Joodse controversien, ende sullen in examinibus tam praeparatoriis quam peremptoriis niet alleen over bovengemelte stucken, maer oock over haer kennisse in de hebreusche tale stricte worden geëcamineert.
- e. De hooge overheyt werden versocht omme tot 'slants costen een oft twee mannen te gagieren, en de studenten 't sij in het statencollegie, 't sij daerbuyten te alimenteren, die niet anders sullen doen als over de Hebreuse text confereren, de joodsche controversien handelen, Moses ende propheten grondich uytleggen, den Thalmud en andre joodsche schriften, als oock haer hedendaagse gevoelens ondersoecken, ende bij provisie den Thalmud in de Latijnse tale oversetten; en soude in dit collegie de mannen worden aengequeeckt, die bequaem souden sijn an de Joden tot conferentien - waervan boven - te nodigen.
- f. Der sal bij de hoge overicheyt versocht worden, dat ordre gestelt worde, dat gegoeyde Joden, die haer bekeren, o haere bekeringe geen schade lijden in haer goederen door testamenten oft andersints; oock dat de arme bekeerde Joden behoorlijk worden gesoulageert.
- g. Men sal hierover met alle de corresponderende Synoden corresponderen, en haer E. tot bevordering van dit groote werck nodigen.

Volgen nu eenige andere middelen, w elcke niet in de meeste Classen, maer in het minder getal sijn gevonden. Ende daeran met voordracht hier afsonderlijk gestelt om te dienen ten eynde als hierboven gemelt is.

1. Uyt name van d'Synodus, door predicanten hiertoe te commiteeren, een boeck te ontwerpen over de middelen tot bekeringe der Jooden.
2. Hierover te corresponderen net de uytlantse kercken.
3. De Joden te constringeren an eens off meermalen in 't jaer te comen in de Christen kercken, off te gednogen dat de predicanten komen predicken in hare Synagog(en).
4. Te verhinderen dat de Joden in haer synagogen onsen Messiam niet lasteren, waertoe opsienders soude mogen gestelt worden door de overicheyt in haer synagogen.
5. Te ordonneren dat Joden niet toegelaten worden boecken te drucken sonder visitatie van visitatores uyt predicanten daertoe te committeren.
6. Voor te komen dat de Joden, 't sij door huwelijck, 't sij in hoererye, haer niet vemengen met Christen-meysens (!).
7. Te besorgen, dat de Joden der Christenen rustdach niet prophaneren door hantwercken en koopmanschappen.

W. P. C. Knuttel, Acta der Particulier Synoden van Zuid-Holland 1621 - 1700, 's-Gravenhage 1915, 206 vv.

TOELICHTING REDACTIE STICHTING GIHONBRON

DE JODEN VESTIGEN ZICH IN MIDDELBURG

Uit de archiefstukken uit de vijftiende en zestiende eeuw, zoals deze worden weergegeven in de waardevolle studie van Derk Blom wordt melding gemaakt van uit Spanje en Portugal afkomstige Joden. De zgn. Sefardiem. Ondanks de tegenstand van de plaatselijke protestantse kerkelijke en wereldlijke overheid kregen zij ruimte voor hun godsdienst oefeningen. Ze begonnen in een huissynagoge van J.P. de Pinto. Vanaf 1641 maakten ze gebruik van het huis 'St. Pieter' aan de Rouaanse Kade 17.

Een aanzienlijke toename van het ledental van de gemeente vond plaats in 1654, toen een groot aantal Portugese Joden uit Brazilië terugkeerde en zich in Middelburg vestigde. Een jaar later mochten de Joden een begraafplaats pachten buiten de Seispoort, de z.g. Jodengang. Ondanks alle bezwaren van de kant van de leden van de gereformeerde kerkenraad verleende het stadsbestuur in 1700 de Joden alle veiligheid en vrijheid die op dat moment ook in sommige steden elders in de Nederlanden gewaarborgd was. Inmiddels was de Portugese Joodse gemeenschap over haar hoogtepunt heen en was de leegloop naar Amsterdam en Den Haag begonnen.

Omstreeks 1700 waren de meeste Sefardiem uit Middelburg vertrokken en werd de begraafplaats nog voornamelijk gebruikt door Antwerpse Joden. Toen in 1721 in Vlaanderen de pest heerste werd het begraven vanuit Antwerpen in Middelburg verboden. Sindsdien is op de begraafplaats niet meer begraven. In de 18de en 19de eeuw werd nauwelijks nog omgekeken naar de begraafplaats. De omgeving veranderde wel sterk. In de 19de eeuw werd de Jodengang en de omgeving volgebouwd met arbeiderswoningen. De begraafplaats bleef als een kleine stille plek tussen de huizen liggen

In 1725 voegden de laatste Portugezen zich bij de inmiddels ontstane gemeente van Hoogduitse Joden. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw hadden deze zich in Middelburg gevestigd. In 1704 kregen zij een eigen begraafplaats toegewezen aan het Seisbolwerk.

Een jaar later werd de synagoge aan de Heerenstraat ingewijd. Ook de Hoogduitse Joden waren voornamelijk werkzaam in de handel. Aanvankelijk was er sprake van enige wrijving tussen beide Joodse gemeenten. De toename van het aantal Joodse bedelaars en behoeftigen bracht de Joodse leiders er toe rond het midden van de achttiende eeuw een beperkt toelatingsbeleid te voeren. Ook de stedelijke overheid mengde zich in deze periode in interne Joodse aangelegenheden en twisten. In de eerste helft van de negentiende eeuw groeide de Joodse gemeente in Middelburg en omliggende gemeenten aanzienlijk. Zowel in Zierikzee als in Middelburg droeg een katoenweverij van Joodse eigenaars bij tot toename van de werkgelegenheid.

In het begin van de negentiende eeuw werd een Joodse school opgericht, waar zowel algemeen als Joods onderwijs werd gegeven. In 1906 werd een nieuw schoolgebouw ingewijd aan de Lange Delft.

Aan het einde van de negentiende eeuw was er in Middelburg naast de kerkenraad en het kerkbestuur, dat tevens dienst deed als armbestuur, ook een penningmeester voor het *Heilige Land* actief. Bovendien was er een aantal genootschappen, die zich bezig hielden met begravenissen en ziekenzorg en het onderhoud van het synagoge-interieur. Andere verenigingen bevorderden studie en kennis van het Jodendom en van de Torah

en het uitoefenen van ambachten en handwerken. Rond 1860 ontstond er een Middelburgse afdeling van de Maatschappij tot Nut der Israëlieten.

In de eerste helft van de twintigste eeuw liep het aantal leden van de Joodse gemeente van Middelburg en de omliggende plaatsen sterk terug. In de dertiger jaren waren er twee Joodse gemeenteraadsleden in de stad.

DE ONDERGANG VAN DE JOODSE GEMEENSCHAP IN MIDDDELBURG

Tijdens de Duitse bezetting zijn bijna alle Joden uit Zeeland in maart 1942 naar Amsterdam geëvacueerd en vervolgens naar het oosten gedeporteerd. Geen van hen is teruggekeerd. Een klein deel van de Joodse bevolking wist onder te duiken en aldus te overleven.

Op de website van Jan Wigard wordt deze vreselijke gebeurtenis als volgt geïllustreerd:

“Je hoeft morgen niet naar school” zei mijn vader op een avond in maart 1942. Ik was toen 8 jaar en dat leek me wel wat! Morgen gaan we heel stil afscheid nemen van mensen die we misschien nooit meer terug zullen zien, zei mijn vader ernstig, en ik denk dat het goed is dat jij dat ook ziet en ik hoop dat je dat nooit zult vergeten. De volgende morgen, het was dinsdag 24 maart 1942, gingen mijn vader en ik naar de Stationsstraat in Middelburg waar het voor die tijd ongewoon druk was. Niet dat het zwart zag van de mensen maar toch stonden er ongewoon veel mensen aan de stoeprand aan weerszijde van die straat. Het leek of ze elkaar stilzwijgend observeerden.

Toen kwamen ze vanuit de stad. Mannen, vrouwen, kinderen. Allen bepakt en bezakt. Sommigen met heel veel bagage. Daar, tussen al die mensen zag ik onze huisarts Dokter L. Weyl. Hij zag ons en nauwelijks merkbaar knikte hij naar ons. Allemaal verdwenen ze in het Station en langzaam verdwenen ook de toeschouwers terug naar hun huizen. Op de terugweg naar huis zei mijn vader me dat hij ook niet precies wist wat er met die Joodse mensen ging gebeuren maar hij dacht dat het voor hen niet goed zou aflopen. Het was een deel van mijn “anti Nazi” opvoeding. Mijn vader wees me wel vaker op zaken die hij van belang vond daarbij altijd herhalend dat het niet “de” Duitsers waren maar hun regering. Pas heel veel later was ik pas echt in staat het door mijn vader bedoelde onderscheid te kunnen maken.

De gemeentesecretaris doet verslag

“Wat den Joden in ons Nederland, historisch land van geloofs- en gewetensvrijheid, door de bezettende macht, en op haar voetspoor, door de N.S.B. Is aangedaan, tart elke beschrijving. Het ergste was voor hen blijkbaar nog niet erg genoeg. In gerustheid durf ik te zeggen dat vòòr 1940 de gemiddelde Nederlander niet pro-Jood was, maar na 1940 hebben de Duitsers hem pro-Jood gemaakt en gelijktijdig nog meer anti-Duitsch dan hij reeds was. Als vrije mensen hadden wij nooit in zoo'n ontzettende barbarij geloofd tot het “Herrenvolk” ons kwam duidelijk maken, dat het tegenover Joden voor niets, maar dan ook niets, terugdeinsde. In dit licht moeten wij, dunkt mij, het feit zien dat alle ambtenaren, niet-Joden, (ikzelf niet uitgezonderd) ten einde in onze betrekking te blijven gehandhaafd, in October 1940 eene verklaring hebben geteekend, dat zij en evenzeer hun echtgenooten niet van Joodschen bloede waren.

Op 24 Maart 1942 werden 43 Joodsche gezinnen uit Middelburg geëvacueerd, ook al weder een bedenkelijke primeur in den lande.”

Uit: Middelburg, in oorlogs- en bezettingsjaren (1945). Hierin geeft de gemeentesecretaris mr. Van der Veur, aan de hand van zijn dagboeknotities uit die jaren, zijn ervaringen uit die periode weer.

Verslag door Albert Prins

Mijn moeder Corrie kon goed opschieten met Jopie Cohen, één van de dochters van de slager in de straat, ze waren allebei even oud. Samen zaten ze op de stoep elkaar verhaaltjes te vertellen, of speelde echte meisjesspelletjes. Kop en schotel vlechten met een draad tussen de vingers, en dat keer op keer aan elkaar overgeven, tot het patroon zo ingewikkeld werd dat de draad spontaan knapte. Allebei hadden ze een diablo gekregen, Jopie was daar heel handig mee. Bij Corrie mislukte het jongleren telkens.

Later verwaterde de vriendschap, Corrie kreeg een betrekking en Jopie ging studeren, ze wilde schooljuf worden. 20 jaar waren ze toen hun jeugd ruw werd verstoord bij het uitbreken van de oorlog. Hun onbezorgde jeugd jaren sloegen om in een onzekere en vijandige toekomst na het bombardement op Middelburg in mei 1940. De nazi-Duitsers trokken de stad binnen en voerden maatregelen in waar geen verzet tegen mogelijk was.

In de oorlog is Jopie met heel haar familie afgevoerd naar Duitsland, ze waren Joods. Voor de Nazi-Duitsers gaf dat alle reden Middelburg te verschonen van alle Joodse inwoners. In één klap werd de kleine bloeiende Sefardische en Askenazische samenleving weggevaagd. Van de ongeveer tachtig Joodse inwoners wist slechts een klein deel zich aan de deportatie te onttrekken. Van alle anderen zijn de meesten nooit meer teruggekeerd. De winkel van Boasson is nooit meer heropend. De lompenhandel van Polak is na de oorlog voortgezet door een aangetrouwd familielid, en ook de koosjere slagerij van meneer Cohen op de Vlasmarkt is voorgoed verleden tijd.

In optocht liepen de Joodse families, onder begeleiding van gewapende soldaten, met een koffertje in de hand, de kinderen met een knuffel onder de arm. En weer anderen met een paraplu voor het slechte weer, door de stad richting station. Daar stond een trein met locomotief blazend en stomend gereed voor vertrek naar Amsterdam. Bij menigeen zal dit tafereel, spiedend vanachter de vitrage, nog op het netvlies staan. De treurige gang van zoveel mensen naar een onbekende bestemming. Of was men wel bekend wat het nabije lot van hun stadsgenoten, hun burens, hun klanten, hun collega's, of zelfs hun vrienden zou zijn? Was openlijk verzet wel mogelijk geweest? Had op grotere schaal hulp voor onderduiken geboden kunnen worden.....? Het is niet gebeurd.....!!! Op het perron stonden zelfs vrij veel inwoners op die noodlottige dag het transport van hun stadsgenoten gade te slaan. Het moeten vast geen mensen zijn geweest met een warm hart voor hun medemens. Of kwamen ze louter uit sensatie?

Jopie is niet teruggekeerd, ook haar oudere zusje Eva niet, net zomin als haar ouders. Nu staat de naam van Jopie Cohen in onverslijtbaar graniet gebeiteld op de Joodse begraafplaats aan de Walensingel. Haar zo vroeg ontnomen vrolijk jonge leven staat nu voor eeuwig herdenken. Jaren later stond ik als klein jongentje met mijn moeder voor het hek van de begraafplaats. Ik zag de naam "Prins" op het monument staan. "Is dat familie?" vroeg ik nieuwsgierig. "Nee," zei mijn moeder met ingehouden stem,

maar ik zag tranen in haar ogen glinsteren. In haar herinnering kwam haar vriendinnetje Jopie te voorschijn, die op een afschuwelijke manier vernietigd is.

Na de bevrijding is een klein aantal Joden naar Middelburg teruggekeerd. Op de Joodse begraafplaats bij de Walensingel staat een monument voor alle uit Zeeland gedeporteerde Joden. De stedelijke autoriteiten dragen zorg voor het onderhoud van de beide Joodse begraafplaatsen. De Portugese begraafplaats staat op de monumentenlijst en werd in 1997-1998 gerestaureerd

DE SYNAGOGE VERWOEST EN HERBOUWD

De Middelburgse Sjoel (van het duitse 'Schule - de sjoel is eveneens een plaats waar Tora geleerd wordt) is de belangrijkste van Zeeland geweest. In Vlissingen en Zierikzee waren kleinere synagogen. Ook in Goes was van 1830-1911 een synagoge als 'bijkerk' in gebruik. De synagoge werd al in 1940 geplunderd door de NSB-ers. Een klein deel van de gebruiksvoorwerpen was op tijd verborgen en is na de oorlog aan de gemeente Oss geschonken. Een aantal textiele voorwerpen bevindt zich in het Joods Historisch Museum te Amsterdam. De synagoge moet een bijzonder sfeervol gebouw zijn geweest. Van de inventaris zijn een paar tora rollen, een lezenaar, alle voorhangen (tien in totaal, waar van er steeds twee in bruikleen worden gegeven door het Joods Historisch Museum te Amsterdam) en nog wat kleine zaken, zoals boeken, overgebleven.

Tot in de oorlog blijft deze synagoge in gebruik. Onder Duitse bezetting wordt het gespaard gebleven gebouw een opslagplaats voor in beslag genomen radio's. Pas in 1944, bij de bevrijding van Walcheren, wordt de synagoge door een Engelse granaat getroffen en bijna geheel verwoest.

Rond 1986 ontstonden de eerste ideeën voor de restauratie en herbouw. Eerst moest veel onderzoek naar de vroegere situatie worden gedaan. Gegevens, verkregen door opmeting, konden in de loop van dit onderzoek worden aangevuld met waardevol fotomateriaal.

De *Stichting Synagoge Middelburg* werd in 1987 opgericht met de doelstelling de Joodse monumenten van Zeeland voor de toekomst te bewaren. De synagoge, daterend van 1705, was toen nog een ruïne en de Joodse begraafplaatsen waren ernstig verwaarloosd. Na de oorlog was de Joodse gemeenschap van Zeeland zelf te klein om het onderhoud van deze monumenten zelf ter hand te kunnen nemen. De Stichting Synagoge Middelburg heeft de ruïne herbouwd tot een synagoge en wil hiervan een plaats maken, waar naast godsdienstige activiteiten, ook informatie kan worden gegeven over de Joodse leef- en denkwereld. Zij probeert dit doel te bereiken d.m.v. lezingen, muziek avonden, exposities en voorlichting aan scholieren e.d.

Het bestuur van de stichting bestaat uit Joden en niet-Joden, die zich gezamenlijk voor het herstel van deze monumenten hebben ingezet. Zowel de synagoge als de Portugese Israëlitische begraafplaats, die van 1655 tot 1721 in gebruik geweest is, werden sindsdien gerestaureerd. Daarbij werd de stichting geholpen door de Gemeente Middelburg, de Provincie Zeeland, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en vele andere instellingen, zoals het Prins Bernhard Fonds, het VSB Fonds, de Mondriaan Stichting en vele andere fondsen. Ook vele Zeeuwse kerken en vele honderden donateurs hebben veel bijgedragen. Men kan dit belangrijke werk steunen door donateur van de stichting te worden.

In 1990 werden de plannen bij de Gemeente Middelburg ingediend. In deze aanloopperiode kwam, soms uit onverwachte hoek, belangrijke informatie

beschikbaar. Met steun van de Gemeente Middelburg, de Provincie en vele kleine en grote donateurs is in november 1994 de synagoge herbouwd en gerestaureerd. Vijftig jaar na de grote verschrikking heeft de Joodse Gemeente Zeeland weer een eigen dak boven het hoofd.

Het exterieur van de synagoge en het mikwa (ritueel bad), d.w.z. het muurwerk, de kozijnen, ramen en het dak zijn historisch verantwoord aangevuld in de vorm, waarin de gebouwen tot aan de verwoesting hebben bestaan. Er is niet gestreefd naar het terugbrengen van het volledig verlorengedane interieur. Op deze manier is de breuk met het verleden zichtbaar en vertellen de gebouwen het verhaal van de verwoesting op hun eigen manier. Wel is er naar gestreefd de meest wezenlijke onderdelen voor het karakter en het functioneren van deze Asjkenasische synagoge aan te brengen. Essentieel in het gebruik zijn de vrouwengalerij, die een strikte scheiding tussen mannen en vrouwen vanaf de entree mogelijk maakt de Aron Hakodesj (Heilige Arke), waarin de torahrollen worden bewaard en de Biema als centrale verhoging, van waaruit de torah wordt voorgelezen.

De keuken en toilet op de verdieping van het mikwa ondergebracht. Vroeger bevond zich daar de consistorie. en werd er Joodse les gegeven. Zo is geen afbreuk gedaan aan zowel karakter als beschikbaar vloeroppervlak. Een Transparant uitgevoerde ruimte vormt de verbinding tussen de synagoge en het mikwa, zodanig dat de historische scheiding van deze gebouwen herkenbaar blijft. Deze verbindingsruimte vormt de entree.

Met blijdschap van de betrokkenen werd de synagoge in november 1994 heringewijd. Op 30 juni 2004 werd in de synagoge Middelburg voor het eerst sinds de oorlog weer een Joods huwelijk voltrokken. Er is een hechte Joodse gemeenschap waar 40 mensen bij aangesloten zijn.

Naast de Joodse gemeente is ook de Stichting Joods Maatschappelijk Werk en de Federatie Joodse Bejaardenzorg in Middelburg actief.

Overzicht van het aantal Joden in Middelburg en omgeving:

1705	13 gezinnen
1809	245 id.
1840	425
1869	305
1899	241
1930	131
1951	20
1971	32
1998	35

De begraafplaats van de Portugese Joden, aan de Jodengang.

Aan het eind van de 19de en begin 20ste eeuw kwam de belangstelling voor de begraafplaats weer meer naar voren. Deels is die aandacht te danken aan het graf van Samuël Ben Israel, de zoon van de rabbijn Menasseh Ben Israel. Vader en zoon worden beschouwd als de grondleggers van het Britse en Amerikaanse Jodendom. In 1912/1913 werd de begraafplaats dankzij de Engelse predikant I. Harris en The

Jewisch Chronicle gerestaureerd. Daarbij werd het graf van Samuël voorzien van een laag hekwerkje.

In 1997 werd de begraafplaats opnieuw gerestaureerd. Tijdens deze restauratie werd de ligusterhaag langs de Jodengang vervangen door een nieuw hekwerk met bronzen poort, zodat de begraafplaats direct vanaf de openbare weg was te bereiken. Onder de zerken werden betonnen funderingsplaten aangebracht en men heeft een aantal zerken gerepareerd en gereinigd. Op de begraafplaats werd ook een looppad aangebracht. Op de kleine begraafplaats liggen nog steeds 95 graven. In totaal liggen hier 93 liggende stenen, waaronder twee dubbele en vijf kinderstenen, zoals gebruikelijk bij Sefardische graven. De stenen liggen in negen rijen, direct tegen elkaar aan, zonder tussenruimte. Op de open plekken groeit een enkele conifeer. De meeste stenen hebben een Spaanse of Portugese inscriptie met de Hebreeuwse afkorting van de tekst "Zijn/haar ziel zal zijn ingebonden in de bundel der levenden". Veel vaker komt de afkorting S.A.G.D.G. voor, wat staat voor Sua Alma Goze de Gloria. Slechts zes zijn geheel voorzien van een Hebreeuwse tekst. De meeste stenen zijn van hardsteen, maar ook marmer en zandsteen komen voor. Enkele stenen zijn voorzien van fraaie beeldhouwde motieven die wijzen op de adellijke afkomst van de overledene. Wereldlijke motieven die men niet zou verwachten, maar destijds heel gewoon waren. De namen op de zerken klinken uitheems, zoals verwacht kan worden, maar ook vandaag de dag treffen we sommige namen nog aan bij Nederlandse families: Gomes, Peres, da Costa, Pereira, Spinosa en andere. Tussen de teksten op de zerken vallen een aantal bijzondere op, waaronder een zerk waarop een dubbele kalender is opgenomen, zowel in het Hebreeuws als in het Portugees.

De Hoogduitse begraafplaats aan de Walensingel

Terwijl aan het begin van de 18de eeuw de Sefardiem verdwenen uit Middelburg kwamen er juist meer Joden uit Duitsland, Polen en de Oekraïne naar de Verenigde Nederlanden. Hoewel Joods behoorden deze vluchtelingen tot een geheel andere maatschappelijke en culturele klasse dan de Sefardiem. Deze Askenaziem, of Hoogduitse Joden zoals de Nederlanders hen noemden spraken Jiddisch en hun achtergrond was geheel anders dan die van de Sefardiem. De groeiende gemeenschap had na het wegtrekken van de Sefardiem grote behoefte aan een eigen synagoge en begraafplaats. In 1705 kregen ze een vergunning voor beide. Op een van de bolwerken, nabij de Seispoort, kreeg men een stuk grond ter beschikking. Hoewel de plek binnen de stadswallen lag, was deze niet heel geschikt. Er scheen regelmatig wateroverlast te zijn. Wellicht heeft men daarom in het midden van de 19de eeuw een deel van de begraafplaats opgehoogd. Daarbij zijn waarschijnlijk de oudste zerken uit het begin van de 18de eeuw onder de grond verdwenen. Het oudste grafmonument dat vandaag de dag nog te vinden is op de begraafplaats dateert uit 1760. De begraafplaats fungeerde in eerste instantie voor heel Zeeland. In de loop van de 19de eeuw kregen ook andere Joodse gemeenten, zoals die van Zierikzee, Goes en Vlissingen hun eigen begraafplaats. De begraafplaats in Middelburg werd verschillende malen uitgebreid zodat uiteindelijk een lange smalle begraafplaats ontstond. Aan het hoofdeind van de begraafplaats, aan het Seisplein, werd een dienstwoning gebouwd. Hiernaast werd in 1900 een metaarhuisje gebouwd. Hier vond de rituele reiniging van de overledene plaats.

Dit rechthoekige gebouwtje is opgetrokken in baksteen onder een met pannen gedekt zadeldak. De voor- en achtergevel vallen op door de Jugendstil bouwstijl waarin ze zijn opgetrokken. De boogvorm van het grote bovenlicht boven de deur, de sierlijke

smeedijzeren muurankers en het deurbeslag geven dit gebouwtje een geheel eigen uitstraling. Naast de ingang hangen links en rechts natuurstenen schilden met links in het Nederlands en rechts in het Hebreeuws de tekst: KLEIN EN GROOT ZIJN DAAR EEN. Op de latei boven de deur staat het stichtingsjaar alsmede het Hebreeuwse opschrift: Beet Hakewarot (Huis van de begravenen).

Na de Tweede Wereldoorlog bleef de begraafplaats als een herinnering achter aan de ooit zo welvarende Joodse gemeenschap in Middelburg. Voor hen die niet terugkeerden is op de begraafplaats in 1954 een monument opgericht met meer dan 70 namen.

Vanaf het metaarhuisje tot het eind van de begraafplaats, langs de Walensingel, is een smeedijzeren hekwerk geplaatst. De gietijzeren penanten die het hekwerk op regelmatige afstand overeind houden zijn geplaatst op hardstenen blokken. Aan het eind, waar de begraafplaats eind 19de eeuw voor het laatst werd uitgebreid is een toegangshek geplaatst met daarop het jaartal 1880. Een aantal ornamenten op het toegangshek mist, maar de davidsterren en de omlaag gerichte toortsen aan weerszijden maken voldoende duidelijk wat er achter ligt. Het hek wordt gebruikt bij onderhoudswerkzaamheden.

Achter het hek loopt over de volle lengte een grindpad dat door een heg wordt afgesloten van de eigenlijke begraafplaats. Hoge kastanjabomen en taxus onttrekken de begraafplaats voor het grootste deel aan het oog. Het pad is speciaal bedoeld voor de kohaniem, de priesters, die de begraafplaats zelf niet mogen betreden.

Op een groot aantal grafmonumenten zijn namen te lezen die heel Nederlands aandoen. Drielsma, Van Wittene, De Groot en Van Dam bijvoorbeeld. Er zijn ook namen te vinden die verwijzen naar verre oorden en zelfs een Sefardische oorsprong, zoals de naam Spanjaard. Andere namen klinken ook bekend, zoals Cohen, Van Tijn en Meijer. Opvallend is dat in veel gevallen aan de ene zijde een geheel Hebreeuwse tekst is aangebracht, terwijl aan de andere kant een Nederlandse tekst staat. Daar is ook de naam vermeld zoals bekend bij de burgerlijke stand. Aan de andere zijde staat de naam van de overledene zoals deze gebruikt werd in de synagoge.

De meest voorkomende naam op de begraafplaats is de naam Boasson. Deze naam werd door verschillende Joodse families gedragen, maar ze is nu definitief geschiedenis geworden. Het gelijknamige bankiershuis bestaat al lang niet meer en de textielwinkel in Middelburg overleefde de oorlog niet. Tot 1940 was de textielhandelaar Boasson wethouder van Middelburg, maar hij vond de dood in Polen. Een telg uit de familie Boasson is later nog eens terug geweest om de stad te zien die hij in de jaren dertig verliet om naar Palestina te trekken.

Op veel stenen zijn symbolen aangebracht die al dan niet verwijzen naar het Joodse geloof. Davidsterren, gespreide handen, waterkannen zijn typerend voor Joodse begraafplaatsen, maar ook zandlopers, geknakte bloemen of takken komen hier voor. Deze laatste symbolen zeggen wellicht iets over de mate waarin de Joden waren ingebed in de Nederlandse cultuur.

Op de begraafplaats zelf vinden we alleen stenen en gras. Aan de randen is de begraafplaats geheel in het groen gehuld. Aan de kant waar de begraafplaats tegen de stadswal ligt, is een stalen hek geplaatst. De glooiingen op de begraafplaats zijn enerzijds van de oude stadswallen, anderzijds van de ophoging uit de voorgaande eeuwen. Op de ophoging, dicht bij het metaarhuisje, staan ook de meest recente grafmonumenten. In 2002 is hier voor het laatst begraven. Er staan op de begraafplaats nu bijna 350 graftekens, de meeste hiervan zijn enkelvoudige stèles. In 2000 werd het metaarhuisje gerestaureerd. Daarbij zijn ook de oorspronkelijke stijl en

kleuren teruggebracht. Het metaarhuisje wordt tegenwoordig gebruikt om te luisteren naar de rouwrede die bij de begrafenis wordt uitgesproken. Ook het condoleren na de begrafenis vindt hier plaats.

Literatuur: Vos, A., *De Sefardiem van Middelburg*, in: De Sjoel van Zeeland: een bundel studies, uitgegeven ter gelegenheid van de herinwijding van de Middelburgse synagoge, onder eindredactie van P.W. Sijnke, 1994. Vos, A., *De Joodse begraafplaats aan de Walensingel te Middelburg*, in: Walacria, een kroniek van Walcheren, deel 6, 1994.

JOODS MONUMENT

Dit monument is onthuld in het jaar 1954 en bevindt zich op de Joodse begraafplaats aan de Walensingel te Middelburg. Het 'Joods monument' in Middelburg bestaat uit een betonnen zuil, geflankeerd door twee grote plaquettes. De zuil wordt bekroond door een davidster. De tekst op de linker plaat luidt:

'TER GEDACHTENIS AAN HEN, WIER NAMEN HIER ZIJN VERMELD, DE JODEN VAN ZEELAND, KINDEREN VAN ONS VOLK, DIE IN DE JAREN 1940 - 1945 DOOR DE VIJAND MEDOGENLOOS WEGGERUKT EN OMGEBRACHT WERDEN, OMDAT ZIJ WAREN VAN JOODSE STAM. MOGEN HUN ZIELEN RUSTEN IN DES ALMAGHTIGEN SCHADUW.

De tekst op de rechter plaat is in het Hebreeuws. Onder deze teksten zijn de namen van 72 Joodse slachtoffers aangebracht. 43 van hen kwamen uit Middelburg, de overigen waren afkomstig uit Veere, Vlissingen, Terneuzen en Schouwen-Duiveland. De tekst op de rechter plaat is in het Hebreeuws, hierop zijn de namen van 33 Joodse slachtoffers aangebracht.

H. Alberg. H. Brokmeijer-Duveen. P.J. van Dam. R.de la Fuente-Cracau. S. Alberg-Alberga. A. Canes. W.van Dam-Polak. E. Barkelau. S. Cohen. A. van Dam. E. Gokkes. L.M. Barkelau. J. Cohen. M. Fischer. G. Gokkes-Keizer. S. Barkelau-Meijer. E. Cracau-Frank. I. Fonteijn. B. Gokkes. B. Boasson. M. Cracau-Kesner. H. Heertje. M.H. Boasson. D. Cracau. L. Frank. R. Hiegentlich. B. Boasson-Sanders. S. Cracau-Ephraim. M. Frank. S. Hiegentlich-Roozendaal. D. Cracau. S.L. Frank. S. Hiegentlich.

Een aantal Joodse oorlogsslachtoffers dat op dit gedenkteken vermeld staat, is tevens opgenomen in het 'Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland'. Hierin vindt u meer informatie over deze personen met waar mogelijk een korte biografie, familierelaties en adresgegevens.

Joods oorlogsmonument in Middelburgse stationshal onthuld op 22 maart 2011

'En de naam van de dode zal niet worden uitgewist uit de kring van zijn broeders en uit de poort van zijn stad. Gij zijt heden getuigen.' Deze tekst is sinds woensdag 16 maart te lezen op een plaquette die is onthuld door commissaris van de Koningin Karla Peijs, de Middelburgse burgemeester Koos Schouwenaar en opperrabbin Jacobs in de hal van het Middelburgse spoorwegstation. Uit eerbetoon wapperden die dag de vlaggen in Middelburg half stok. Op veel stations hangt een Voor hen-die-vielen-plaquette, ter nagedachtenis van omgekomen spoorwegpersoneel. De doorgang van Joodse inwoners naar de kampen vanaf al die stations ontbreekt. Niet meer in Middelburg.

De tekst op de plaquette verwijst naar de Zeeuwse Joden die op 24 maart 1942 vanaf het station op transport werden gesteld naar uiteindelijk de vernietigingskampen in

Oost-Europa, waar ze het leven lieten. Ongeveer honderdentwintig Zeeuwse Joden kwamen om tijdens de Tweede Wereldoorlog. De bewuste dag werden er zo'n tachtig van hen op transport gesteld. Waarvan het leeuwendeel in Middelburg woonde. Met het transport kwam er een voorlopig einde aan de Joodse aanwezigheid in Middelburg waar Joden zich sinds de zeventiende eeuw hadden gevestigd. Na de oorlog keerden slechts enkelen terug.

Een aantal mensen nam het initiatief om de wegvoering van de Middelburgse Joden te herdenken. Een van hen is secretaris Vos van de Stichting Synagoge Middelburg. „Nergens in een publieke ruimte wordt dit feit herdacht. Dat vinden we niet goed. Wel staat er op de begraafplaats een monument. Eerst dachten we erover om dit te verplaatsen, maar dat kon vanwege principiële en praktische redenen niet.” Dan voegt hij eraan toe: „We hopen dat mensen zich door deze plaquette realiseren wat er gebeurde in de oorlog. Veel mensen staan er niet meer bij stil. Het antisemitisme neemt toe. Dat moeten we bestrijden. Door mensen te wijzen op wat er is gebeurd, hopen we dat ze respect krijgen voor de Joodse minderheid.”

Mevr. Peijs en burgemeester Schouwenaar komen beiden gearmd met een oudere vrouw naar voren. De meisjesnaam van de twee zussen is Polak. Zij maakten de gebeurtenissen mee, nu bijna zeventig jaar geleden. Met z'n vieren onthullen ze de plaquette. „Op 24 maart begon de lange reis van de Zeeuwse Joden naar de vernietigingskampen. 1940-1945”, staat erop. Eronder een Hebreeuwse tekst, die Ruth 4:10 verwoordt: „*En de naam van de dode zal niet worden uitgewist uit de kring van zijn broeders en uit de poort van zijn stad. Gij zijt heden getuigen.*”

Opperrabbijn Jacobs begint zijn toespraak. „Ik bereidde mijn toespraak niet voor. Hier kan niet gesproken worden. Toen wij hierheen liepen, wisten we dat we straks weer weg zouden gaan. Maar zij gingen dezelfde weg. Het zonnetje scheen net zo lekker als nu. Maar zij liepen naar een duister gat. Ze hoopten tegen beter weten in dat ze terug zouden komen.” De opperrabbijn wijst op de overlevenden die het fysiek overleefden, maar in hun geest geschonden en geschaad zijn. „Dit mag nooit meer gebeuren. Ik ken een les uit de geschiedenis en dat is dat mensen nooit leren van de geschiedenis. Want ze blijft zich herhalen. Een gedenksteen is daarom belangrijk. Misschien beïnvloedt die mensen in hun denken.” Hij spreekt een Hebreeuws gebed uit.

De plaquette is gemaakt door Appie Drielsma. „Ik wilde geen kunstmatige plaat met teksten. Daarom heb ik de letters zeer expressief aangebracht. In de jaartallen hebben ik Davidssterren en andere symbolen van de Joodse gemeente gekrast”, zegt hij. „Zelf ben ik Joods en maakte ook de oorlog mee. Ik zat ondergedoken, maar mijn familie werd slachtoffer. Daarom vond ik het een eer om deze plaquette te mogen maken. Deporatie mag nooit meer gebeuren.”

Affiniteit

Tegenover de Joodse begraafplaats staat de Westerkerk, het Kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente in Nederland. Van daaruit is de liefde voor het Jodendom en Israël met warmte verkondigd. En wordt de afgrijselijke gebeurtenis van de Holocaust diep betreurd.

Om het grote onrecht wat de Joden is aangedaan in achterliggende eeuwen te illustreren en te veroordelen, is de unieke studie van Derk Blom geplaatst op Internet.